

**UCHWAŁA NR XXX/195/21
RADY MIEJSKIEJ W TYCHOWIE**

z dnia 26 stycznia 2021 r.

**w sprawie uchwalenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Tychowo
na lata 2021-2025**

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2019 r., poz. 1309) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2020 r. poz. 282, 782, 1378), po uzyskaniu opinii Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków uchwała, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Tychowo na lata 2021-2025, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Tychowa.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Zachodniopomorskiego.

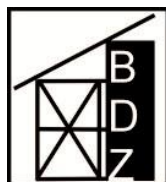
Przewodniczący Rady

Paweł Kowalski

G M I N A
T Y C H O W O
WOJ. ZACHODNIOPOMORSKIE

GMINNY PROGRAM OPIEKI
NAD ZABYTKAMI
GMINY TYCHOWO
na lata 2021-2025

BIURO
DOKUMENTACJI
ZABYTKÓW
W SZCZECINIE

Instytucja Kultury
Samorządu Województwa
Zachodniopomorskiego

GMINA TYCHOWO

WOJ. ZACHODNIOPOMORSKIE

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI

na lata 2021-2025

Opracowanie:

*Biuro Dokumentacji Zabytków
w Szczecinie*

Szczecin 2020

SPIS TREŚCI

Wstęp

1. Podstawa prawna i cele opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.
 2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce .
 3. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego Gminy Tychowo.
 4. Charakterystyka krajobrazu i dziedzictwa kulturowego Gminy Tychowo .
 5. Ochrona krajobrazu i dziedzictwa kulturowego Gminy Tychowo - ustanowienia prawne.
 6. Polityka w zakresie opieki i ochrony nad zabytkami w świetle działań Gminy Tychowo.
 7. Ocena stanu zachowania i funkcjonowania dziedzictwa kulturowego Gminy Tychowo.
 8. Cele i zadania Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Tychowo.
 9. Instrumentarium realizacji Programu Opieki nad Zabytkami.
 10. Kryteria oceny realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.
 11. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami.
- Kalendarium, załączniki (wykazy).

WSTĘP

Podstawowym zadaniem gminnych programów opieki nad zabytkami jest określenie kierunków działań i zadań służących poprawie kondycji dziedzictwa kulturowego – zarówno stanu zachowania zabytków, jak i udziału zabytków w kształtowaniu rozwoju i wizerunku gminy.

Programy opieki nad zabytkami służyć mogą rozwojowi gminy poprzez określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystanie zabytków dla potrzeb społecznych, gospodarczych i edukacyjnych.

Głównym celem sformułowania dokumentu jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego Gminy TYCHOWO poprzez określenie podstawowych uwarunkowań oraz rozwiązań, które temu służą.

Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego może w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno-gospodarczego, a tym samym do poprawy jakości życia jej mieszkańców.

Drugą edycję Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Tychowo na lata 2021 – 2025 zwanego dalej „GPONZ 2021-2025” opracowano w oparciu o odpowiednie przepisy, akty prawa miejscowego przyjęte przez Radę Miejską w Tychowie, krajowe, wojewódzkie i powiatowe dokumenty typu strategicznego, materiały i dokumentacje z zasobu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie oraz Delegatury w Koszalinie, archiwum własnego Biura Dokumentacji Zabytków w Szczecinie oraz wiedzę i doświadczenie autorów.

Na wstępie opracowania przedstawiono informację nt. aktów prawa polskiego oraz europejskiego ustanawiających i regulujących zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków. Odrębną część poświęcono charakterystyce krajobrazu i dziedzictwa kulturowego miasta i gminy, które są przedmiotem **„GPONZ 2021-2025”**.

Gminna polityka w zakresie opieki nad zabytkami powinna być spójna ze strategiami rozwoju województwa i powiatu. Z tego względu omówiono (w zarysie) strategiczne dokumenty wojewódzkie, powiatowe i gminne, zwracając uwagę na założenia programowe dotyczące ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym oraz jego rewitalizacji i rewaloryzacji, służące procesom rozwojowym.

Szczególnie istotnym dokumentem w tym zakresie jest Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2017-2020 dla Województwa Zachodniopomorskiego¹.

Główne materiały wykorzystane przy tworzeniu **„GPONZ 2021-2025”**:

1. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Tychowo na lata 2015-2018.
2. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2017-2020 dla Województwa Zachodniopomorskiego, opr. Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie 2017 r.
3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego (zwany dalej „PZPWZ 2010”), opr. Regionalne Biuro Gospodarki Przestrzennej Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin 2010 r².

¹ Uchwała Nr XXII/361/17 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 25 kwietnia 2017 r.

4. Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2020 (zwana dalej „SRWZ 2020”)³.
5. Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Tychowo z 2016 r. (zwane dalej „SUiKZP 2016”).
6. Zasób archiwalny WUOZ w Szczecinie, Delegatura w Koszalinie, Biura Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, Narodowego Instytutu Dziedzictwa PT Szczecin: dokumentacje konserwatorskie, karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa, karty zabytków ruchomych, karty cmentarzy, dokumentacje parków
7. Opracowania studialne – strona www. UM Tychowo.
8. Konsultacja z UM Tychowo.

Bibliografia (wybór)

Karty ewidencyjne zabytków architektury

Berghaus H., *Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen enthaltend Schilderung der zustände dieser Lande in der zweitem Hälfte des 19. Jahrhunderts unter Sr. Königlichen Hoheit des Kronprinzen von Preußen, Statthalters von Pommern*, Bd. 1 Th. 3, *Landbuch des Herzogthums Kaschubien und der einverleibten Kreise der Ne, mark; oder des Verwaltungs-Bezirks der Königl. Regierung zu Köslin westlicher Theil. Erster Band, enthaltend die Kreise Fürstenthum Kamin und Belgrad*, Anklam 1867.

Böttger L., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern*, T.3, Bd. 1, H. 2, *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawej. Kreis Belgrad und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin*, Stettin 1890.

Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1784.

Dzieje Ziemi Białogardzkiej, red. A. Czarnik, Poznań 1972.

Gemeindelexikon für die Provinz Pommern, Berlin 1908.

Gemeinden- und Gutsbezirke der Provinz Pommern und ihre Bevölkerung, Berlin 1874.

Geschichte des Geschlechts v. Kleist, 3 Tl., *Biographien bis 1880*, 1-2 Abt. *Tychow Dubberower Linie und Vilnow - Raddatzer Linie*, überarb. von Sigurd v. Kleist, Bergisch Gladsbach 2013.

Geschichte des Geschlechts von Kleist: Fortführung 1880-1980, Braunschweig 1982.

Knopp O., *Legandy pomorskie*, w tłum. D. Kaczora, I. Kowalskiej, Gdynia 2008.

Kociuba J., *Legandy Pomorza*, Szczecin 2017.

Kotakowski Z., *Kriegsgefangenenlager: oflagi i stalagi*. T. 2, G-H, Bydgoszcz 2010 r., maszynopis, s. 249-264.

² Uchwała Nr XLV/530/10, z dnia 29 października 2010 r. Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego.

³ Uchwała Nr XXVI/303/05, z dnia 19 grudnia 2005 r. Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego.

Kosacki J. M., *Obóz lotników alianckich – Lager Luft IV w Modrolesie*, „Wędrowiec Zachodniopomorski”, nr 1 (11), Szczecin 2004, s. 28.

Kranken-, Heil- und Pflegeanstalten der Provinz Pommern, Düsseldorf b.d.

Łysiak W., *Dawny humor ludowy Pomorza Zachodniego*, Międzychód 1993.

Müller E., *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*, Teil 2: *Der Regierungsbezirk Köslin*, Stettin 1912.

Nagel J., *Koniec II wojny światowej. Jeńcy wojenni w niewoli niemieckiej [w:] Łambinowicki Rocznik Muzealny. Jeńcy Wojenni w latach II wojny Światowej*, nr 38, Opole 2015 r., s. 28.

Niekammer's Landwirtschaftliche Güteradreibücher. Band I: Landwirtschaftliches Adreibuch der Provinz Pommern. Leipzig 1939.

Obóz dla jeńców alianckich Stalag Luft IV w Tychowie w latach 1944 -1945. Studia, relacje i upamiętnianie, red. P. Michalak, M. Polak, Koszalin 2018.

Ortschaftsverzeichniss des Regierungsbezirks Cöslin, Berlin 1819.

Reinhold W., *Chronik der Städte Belgard, Polzin und Schivelbein und der zu beiden Kreisen gehörigen Dörfer*, Schivelbein 1862.

Spors J., *Dzieje polityczne ziem stawieńskiej, słupskiej i białogardzkiej. XI–XIV w.*, Poznań 1973.

Temme J., *Die Volkssagen von Pommern und Rügen*, Berlin 1840.

Prisoners of War Bulletin. Published by the American National Red Cross for the Relatives of American Prisoners of War and Civilian Internees, *Reports on German Camps, Stalag Luft IV*, Washington, D. C. 1944, vol. 2, no. 12;

Dawn Trimble Bunyak, *Our Last Mission: A World War II Prisoner in Germany*, University of Oklahoma Press, 2003, p. 137;

Library of Congress, American Folklife Center, Veterans History Project Irwin A. Welling Collection (AFC/2001/001/04932), *Interview with I .A. Welling*, 2003 r.

<https://treemagic.org/rademacher/www.verwaltungsgeschichte.de/belgard.html>

<https://www.v-kleist.com/Kieckow/index.html>

<http://www.naszawioska.pl/solectwo,761-wicewo/historia.html>

<http://territorial.de/pommern/belgard/landkrs.htm>

<https://b24.net/powStalag4.htm> (amerykańska strona poświęcona obozom dla amerykańskich lotników ze zdjęciami z Modrolasu)

Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Tychowo na lata 2021–2025 opracował zespół specjalistów Biura Dokumentacji Zabytków w Szczecinie w składzie:

mgr Maria Witek – etnografka

dr Anna Bartczak – historyczka

mgr inż. arch. Aleksandra Hamberg-Federowicz

mgr Kamila Wójcik – historyczka sztuki
mgr Agnieszka Osiak – historyczka
mgr inż. arch. Krzysztof Tymbariski

konsultanci:

mgr Waldemar Wittek – rzeczoznawca Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków w dziedzinie: architektura i budownictwo, krajobraz kulturowy; specjalności: budownictwo ryglowe, ruralistyka oraz zespoły zabytkowe
mgr Marta Żukowska-Bosy – archeolożka, konserwatorka zabytków

Zastosowane skróty:

„**ustawa oozionz 2003**” – Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku

GPONZ - Gminny program Opieki nad Zabytkami

GEZ - Gminna ewidencja zabytków

WEZ - Wojewódzka ewidencja zabytków

WUOZ - Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków

UMWZ - Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego

ZWKZ - Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

SUiKZP - Studium uwarunkowań i kierunków Zagospodarowania Przestrzennego

m.p.z.p - miejscowy/e plan/y zagospodarowania przestrzennego

PZPWZ 2010 - Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego

OKK - Obszary Kulturowo-Krajobrazowe

1. PODSTAWA PRAWNA I CELE OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Przygotowanie i realizacja programu opieki nad zabytkami, będącego istotnym instrumentem opieki nad zabytkami i ochrony zabytków, należy do ustawowych obowiązków samorządu gminnego, nałożonych ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 84 - 87, Dz.U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568 z późn. zm., tj. Dz.U. z 2018 r., poz. 2067 z późn. zm., Dz.U. z 2020, poz. 282 z późn. zm.), w której określono tryb sporządzenia oraz cele gminnego programu opieki nad zabytkami.

- Gminny program sporządza wójt (**burmistrz**, prezydent miasta).
- Gminny program opieki nad zabytkami sporządza się na okres 4 lat.
- Programy gminne przyjmowane są uchwałą Rady Gminy.
- Przed uchwaleniem Program przedstawia się Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków do zaopiniowania.
- Wójt (**burmistrz**, prezydent miasta) obowiązany jest do sporządzania, co 2 lata sprawozdania z realizacji Programu.
- Uchwalony program podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Zachodniopomorskiego.

- **Cele gminnego programu opieki nad zabytkami** zdefiniowano w art. 87 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w której stwierdza się, że programy opieki mają na celu w szczególności:
 - **włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych (wojewódzkich, powiatowych, gminnych) wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;**
 - **uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;**
 - **zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenia do poprawy stanu ich zachowania;**
 - **wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;**
 - **podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych;**
 - **wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;**
 - **określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem zabytków;**
 - **podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.**

Reasumując – podstawowym celem sporządzania i realizacji gminnych programów opieki nad zabytkami jest utrzymanie walorów krajobrazu kulturowego i zabytków na terenie władania samorządu, poprzez różnorodne działania służące utrzymaniu i poprawie stanu materialnej substancji zabytków, ich zagospodarowaniu w sposób odpowiadający wartościom zabytkowym oraz działania zmierzające do podniesienia wiedzy o zabytkach i świadomości potrzeby utrzymania dziedzictwa kulturowego.

2. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI W POLSCE

Zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek Państwa i każdego obywatela (art. 5, art. 6 ust. 1 i art. 86 Konstytucji RP).

Podstawowym aktem prawa regulującym ochronę i opiekę nad zabytkami jest ustawa z 23 lipca 2003 r. – o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. 2020, poz. 282, 782, 1378, zwana dalej „ustawa o zabytkach 2003”), w której określono m.in. przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi.

Wśród aktów wykonawczych istotnych dla programów opieki nad zabytkami jest Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2011 nr 113, poz. 661).

Wybrane akty wykonawcze i rozporządzenia związane z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- ❖ Uchwała nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. w sprawie „Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022”.
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz.U. 2018, poz. 1609, z późn. zm).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz.U. 2014, poz. 110).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2019, poz. 1886).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury z 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków (Dz.U. 2004 nr 30, poz. 259).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury z 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz.U. 2004 nr 71, poz. 650).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2015 r. w sprawie nagród za znalezienie zabytków lub materiałów archiwalnych (Dz.U. 2015, poz. 979).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 2019, poz. 1470).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz.U. 2011 nr 89, poz. 510).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury z 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz.U. 2004 nr 124, poz. 1304, z późn. zm.).
- ❖ Rozporządzenie Ministra Kultury z 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. 2004 nr 212, poz. 2153).

Przedmiotem ochrony i opieki jest zabytek, którego definicja według art. 3 „ustawy oooionz 2003” brzmi:

- **zabytek** - *nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;*
- **zabytek nieruchomy** - *nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, posiadających cechy j.w.;*

- **zabytek ruchomy** - rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, posiadających cechy j.w.;
- **zabytek archeologiczny** - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- **historyczny zespół budowlany** - powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- **krajobraz kulturowy** - przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;
- **otoczenie zabytku** - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Przedmiot ochrony doprecyzowany został w art. 6, ust. 1 „ustawy o ochronie zabytków i zrewidacji zabytków z dnia 2003”, który wskazuje że opiece i ochronie podlegają bez względu na stan zachowania:

- zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - krajobrazami kulturowymi,
 - układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - dziełami architektury i budownictwa,
 - dziełami budownictwa obronnego,
 - obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - cmentarzami, parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome będące, w szczególności:
 - dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia

27 czerwca 1997 r. (Dz.U. z 2019 r., poz. 1479),

- instrumentami muzycznymi,
- wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami
- etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność
- wybitnych osobistości lub instytucji;

▪ zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także zabytki niematerialne – nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej (art. 6, ust. 2 ustawy).

Formami ochrony zabytków są (art. 7 „ustawy o ochronie zabytków i opiatek historycznych z 2003 r.”):

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 3) uznanie za pomnik historii;
- 4) utworzenie parku kulturowego;
- 5) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków należy do kompetencji wojewódzkich konserwatorów zabytków (decyzje o wpisie podejmowane są z urzędu lub na wniosek posiadacza zabytku położonego na terenie województwa).

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik historii ustanawia Prezydent RP, na wniosek ministra właściwego ds. kultury, w drodze rozporządzenia. Pomnikiem historii można uznać zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury – określa to art. 15 ustawy ust.1, ust.2 precyzuje, iż wniosek może zostać złożony po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Zgodnie z ust. 4 istnieje możliwość przedstawienia Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosku o wpis pomnika historii na „Listę dziedzictwa światowego” w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, przyjętej w Paryżu w dniu 16 listopada 1972 r.

Utworzenie **parku kulturowego** oraz sporządzanie **miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego** z odpowiednimi zapisami dotyczącymi ochrony

dziedzictwa kulturowego (obowiązek wynikający też z ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2020 r, poz. 293, z późn. zm.) leży w kompetencjach samorządu gminy.

Ochrona zabytków realizowana jest przez organy administracji publicznej, co określa art. 4 „ustawy oozionz 2003”. Ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie działań ochronnych w planowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza wg art. 5 „ustawy oozionz 2003” polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Zgodnie z „Ustawa oozionz 2003”. zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania (art.6).

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w innych dokumentach, planach i strategiach

„Ustawa oozionz 2003” precyzuje w art. 18 ust. 1., iż ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy:

- ❖ sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- ❖ strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw,
- ❖ planowaniu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej,
- ❖ analizie i studium z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,

- ❖ decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy,
- ❖ decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej,
- ❖ decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami musi być zawarta w dokumentach strategicznych i planistycznych województwa, powiatu, gminy (art. 18 ust.2), m.in. poprzez :

- uwzględnienie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- określenie rozwiązań niezbędnych do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków,
- zapewnienie ochrony zabytków przy realizacji inwestycji,
- ustalenie rozwiązań mających na celu przywracanie zabytków do jak najlepszego stanu,
- ustalenie przeznaczenia i zasad zagospodarowania terenu uwzględniającego opiekę nad zabytkami.

Szczegółowe zasady ochrony poszczególnych zabytków i obszarów zapisywane są, zgodnie z art. 19.1. i 1a w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (m.p.z.p.), a także w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy.

Gminna ewidencja zabytków

Zgodnie z **art. 21 „ustawy o ożoniz 2003”** ewidencja zabytków jest podstawą sporządzania programów opieki nad zabytkami przez gminy, powiaty, województwa. Opracowanie wszelkiego rodzaju koncepcji, wytycznych, projektów rewaloryzacji czy też planów adaptacji i przekształceń obiektów zabytkowych, a także studiów zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego opiera się na wiedzy o zasobie zabytkowym, stąd działania te powinny poprzedzać działania ewidencyjne.

Zgodnie z **art. 22 ust. 4 „ustawy o ożoniz 2003”** wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków, zaś zgodnie z ust. 2 wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków.

(GEZ) nie jest ustawową formą ochrony zabytków, ale faktycznie funkcjonuje jako taka poprzez inne przepisy:

- art. 7, pkt. 4 „ustawy o ożoniz 2003” łącznie z przepisami ustawy Prawo budowlane (art. 36, ust. 3) i ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym;
- obowiązek uwzględniania GEZ w programach opieki wojewódzkich, powiatowych i gminnych (art. 21), które z kolei uwzględnia się przy sporządzaniu planów zagospodarowania przestrzennego;

- obowiązek uwzględniania GEZ w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (art. 19, 1.2);
- w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

UWAGA !!

Zmiana „ustawy o ożionz 2003” – z 22 czerwca 2017 r.⁴ w zakresie art. 81.1 – wprowadza możliwość udzielenia dotacji na prace konserwatorskie (...) dla obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków (...) nie dotyczy GEZ uchwalonych przed wejściem w życie w/w rozporządzenia. Dotyczy ono w szczególności trybu wpisywania i skreślania z zasobu WEZ, GEZ, obowiązku informowania o podjęciu zamiaru o wpisaniu do ewidencji (lub skreślenia) właścicieli zabytków, współpracy samorządów z WKZ.

Podział kompetencji i organizacja organów ochrony zabytków określone są w art. 89-101 „ustawy o ożionz 2003”.

Ustawowo organami ochrony zabytków są:

1. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków.

Do kompetencji GKZ należy m.in. opracowywanie krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, podejmowanie działań związanych z wspieraniem rozwoju regionalnego i realizacja kontraktów wojewódzkich w sprawach opieki nad zabytkami, sprawowanie nadzoru nad działalnością wojewódzkich konserwatorów zabytków, prowadzenie krajowej ewidencji zabytków, promowanie badań naukowych w zakresie konserwacji zabytków. Przy ministrze ds. kultury działa Rada Ochrony Zabytków, jako organ opiniodawczo-doradczy. Przy Generalnym Konserwatorze Zabytków działa Główna Komisja Konserwatorska, jako organ opiniodawczy.

2. Wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Do zadań wojewódzkiego konserwatora zabytków należy m.in.: realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów

⁴ Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2017 poz. 1595.

finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, prowadzenie rejestru i wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie; wydawanie decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych; sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych; organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; opracowywanie wojewódzkich planów ochrony na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych; upowszechnianie wiedzy o zabytkach; współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków. Przy WKZ działa Wojewódzka Rada Ochrony Zabytków, jako organ opiniodawczy.

Zmiany w „ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r.” przeprowadzone w latach 2017-2018.

W 2017 roku uwzględniono zmiany wprowadzone:

- 1) ustawą z dnia 20 lutego 2015 r. o rzeczach znalezionych (Dz. U. poz. 397),
- 2) ustawą z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. poz. 774),
- 3) ustawą z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz. U. z 2016 r. poz. 1330 i 1887),
- 4) ustawą z dnia 5 sierpnia 2015 r. o zmianie ustaw regulujących warunki dostępu do wykonywania niektórych zawodów (Dz. U. poz. 1505),
- 5) ustawą z dnia 4 listopada 2016 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz. U. poz. 1887),
- 6) ustawą z dnia 16 listopada 2016 r. – Przepisy wprowadzające ustawę o Krajowej Administracji Skarbowej (Dz. U. poz. 1948 oraz z 2017 r. poz. 379),
- 7) ustawą z dnia 14 grudnia 2016 r. – Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2017 r. poz. 60),
- 8) ustawą z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (Dz. U. poz. 1086),
- 9) ustawą z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1595)

Wprowadzono zmiany m.in. w:

- zasadach wywozu zabytków za granicę,
- udzielaniu pozwoleń na prowadzenie prac przy zabytku,
- uprawnień do prowadzenia, kierowania i nadzoru nad pracami przy zabytku,
- restytucji zabytków,
- powoływania wojewódzkich konserwatorów zabytków,
- powoływania członków ciał doradczych: Rady Ochrony Zabytków, Głównej Komisji Konserwatorskiej, Wojewódzkiej Rady Ochrony Zabytków.

Nowe są zasady karania za działania przeciw zabytkom, z wprowadzeniem kar aresztu i ograniczenia wolności do lat 5 oraz wysokich kar pieniężnych – do trzydziestokrotności minimalnego wynagrodzenia (rozdział 10a i 11 - „ustawa o ożionz 2003”). Powołany został (art. 83b - „ustawa o ożionz 2003”) nowy państwowy fundusz celowy: **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**, którego dysponentem jest minister kultury i dziedzictwa narodowego, zasilany finansowo z ww. kar pieniężnych.

Na mocy zmian, **od 2017 r. obowiązuje możliwość udzielania przez organy stanowiące jednostki samorządu terytorialnego dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane także przy zabytkach znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków (art. 81 .1. „ustawa o ożionz 2003”)**. Zasady udzielania dotacji mają zostać określone w uchwałach organów udzielających dotacji.

W 2018 roku ustawa o ochronie zabytków otrzymała kolejny tekst jednolity: Dz.U. z 2018 r. poz. 2067, 2245. Uwzględniono m.in. zmiany wprowadzone:

- 1) ustawą z dnia 24 listopada 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. z 2018 r. poz. 10), **w zakresie przepisów wykonawczych dotyczących usunięcia drzew lub krzewów;**
- 2) ustawą z dnia 3 lipca 2018 r. – Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. poz. 1669);
- 3) ustawą z dnia 22 listopada 2018 r. – o zmianie ustawy Prawo oświatowe, ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw.
- 4) ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. 2020 poz. 282, z późn. zm. (782 i 1378 dot. planowania)

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami należy do zadań własnych gminy. Art. 7, ust. 1, pkt. 9 ustawy o samorządzie gminnym określa zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy”. W szczególności zadania własne obejmują m.in. zagadnienia:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- wodociągów i zaopatrzenia w wodę, kanalizacji, usuwania i oczyszczania ścieków komunalnych, utrzymania czystości i porządku oraz urządzeń sanitarnych; wysypisk i unieszkodliwiania odpadów komunalnych, zaopatrzenia w energię elektryczną i ciepłą oraz gaz;
- gminnego budownictwa mieszkaniowego,
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- kultury fizycznej i turystyki, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych,
- targowisk i hal targowych;
- zieleni gminnej i zadrzewień;
- cmentarzy gminnych;

- utrzymania gminnych obiektów i urzędzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy.

Zadania gminy mogą być związane bezpośrednio lub pośrednio z dziedzictwem kulturowym. W gminnych planach, bowiem nie sposób pominąć zabytków w sprawach dotyczących budownictwa mieszkaniowego (np. pierzeje z domami mieszkalnymi o wartościach zabytkowych), przy rozwiązywaniu problemów dotyczących utrzymania dróg i mostów oraz organizacji ruchu czy też zieleni gminnej i zadrzewień (obsadzenia traktów, zieleni cmentarzy, parków) lub promocji gminy.

Inne istotne uregulowania prawne dotyczące zabytków:

- ✓ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. 2020, poz. 293 z późn. zm.) z aktami wykonawczymi.
- ✓ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1333, z późn. zm).
- ✓ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1219 ze zm.) z aktami wykonawczymi.
- ✓ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. 2020, poz. 55 z późn. zm.), uwzględnia się w niej ochronę krajobrazów (zachowanie cech charakterystycznych danego krajobrazu), a wśród walorów chronionych wymienia się wartości kulturowe. Jedną z form ochrony wg tej ustawy są parki krajobrazowe – obszary chronione ze względu na wartości przyrodnicze, ale także walory historyczne i kulturowe.
- ✓ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1947).
- ✓ Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1990).
- ✓ Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz.U. 2020, poz. 194).
- ✓ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t.j. Dz.U. 2020, poz. 1057).
- ✓ Ustawa z 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (tj. Dz.U. 2020, poz. 283 z późn. zm.). Na mocy w/w ustawy ochrona „obszarów o krajobrazie mającym znaczenie historyczne, kulturowe lub archeologiczne, zabytków i krajobrazu kulturowego, objęte istniejącą dokumentacją, w szczególności rejestrem lub ewidencją zabytków” otrzymuje dodatkowe umocowanie prawne.
- ✓ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, tzw. ustawa krajobrazowa (Dz.U.2015, poz. 774 z późn. zm.). Ustawa nakłada na władze samorządowe województwa obowiązki w zakresie krajobrazu kulturowego i sporządzenia audytu krajobrazowego.

3. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY TYCHOWO

3.1. OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W USTALENIACH MIĘDZYNARODOWYCH

Najistotniejsze dla dziedzictwa kulturowego ustalenia międzynarodowe, przyjęte przez Polskę to:

❖ **Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 16 listopada 1972 r. przyjęta na sesji w Paryżu**

(Dz.U. z 1976 r. nr 32, poz. 190, załącznik)

Konwencja zobowiązuje do: ustanowienia „skutecznego systemu ochrony dziedzictwa kulturalnego i naturalnego o wyjątkowym znaczeniu dla całej ludzkości, zorganizowanego w sposób stały i zgodny z metodami współczesnej nauki”; uprawiania polityki zmierzającej do wyznaczenia dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączenia ochrony tego dziedzictwa do programów planowania ogólnego; podejmowania środków prawnych, naukowych, technicznych, administracyjnych i finansowych w celu identyfikacji, ochrony, konserwacji, waloryzacji i reanimacji tego dziedzictwa.

❖ **Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona) – 16 stycznia 1992 r. - La Valetta**

(Dz.U. z 1996 r., Nr 120, poz. 564)

Konwencja dotycząca dziedzictwa archeologicznego, które stanowi źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”. Zobowiązuje do wprowadzenia systemu prawnej ochrony dziedzictwa archeologicznego, zapewniającego prowadzenie ewidencji archeologicznego dziedzictwa, łączenia potrzeb archeologii z wymaganiami planów zagospodarowania, zapewnienia finansowego wsparcia dla badań archeologicznych od władz państwowych, regionalnych i gminnych.

- ❖ **Europejska konwencja krajobrazowa – 22 października 2000 r. – Florencja** (Dz.U. z 2006 r., Nr 14, poz. 98)

Konwencja zobowiązuje do: ustanowienia i wdrożenia polityki (w zakresie krajobrazu, który przyczynia się do tworzenia kultur lokalnych i jest podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego) ukierunkowanej na ochronę, gospodarkę i planowanie krajobrazu. W konwencji tej zwrócono uwagę na współpracę transgraniczną (na szczeblu regionalnym i lokalnym) służącą przygotowaniu i wdrażaniu wspólnych programów dotyczących krajobrazu (krajobrazy transgraniczne). Ustanowiono Nagrodę Krajobrazową Rady Europy - wyróżnienie przyznawane organom lokalnym i regionalnym, które wykażą się skutecznymi i znaczącymi osiągnięciami w dziedzinie ochrony, gospodarki lub planowania krajobrazu.

- ❖ **Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r.** (Dz.U. z 2007 r., Nr 215, poz. 1585)

Celami konwencji są m.in.: ochrona i promowanie różnorodności form wyrazu kulturowego; tworzenie takich warunków dla kultur, by mogły się w pełni rozwijać i swobodnie na siebie oddziaływać w sposób przynoszący im wzajemne korzyści; promowanie poszanowania różnorodności form wyrazu kulturowego i uświadamianie jej wartości na płaszczyźnie lokalnej, krajowej i międzynarodowej; potwierdzenie znaczenia związku między kulturą i rozwojem dla wszystkich krajów. Za zasady uznano: komplementarność ekonomicznych i kulturowych aspektów rozwoju - z uwagi na fakt, że kultura jest jedną z głównych sił napędowych rozwoju, kulturowe aspekty rozwoju są równie istotne jak jego aspekty ekonomiczne. Ochrona, promowanie i zachowanie różnorodności kulturowej są podstawowym warunkiem trwałego i zrównoważonego rozwoju dla dobra obecnych i przyszłych pokoleń.

- ❖ **Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy** przyjęta 3 października 1985 r. w Granadzie, weszła w życie 1 grudnia 1987 r. Przez Polskę została podpisana 19 października 2011 r. (Dz.U. 2012 poz.2010)

Zasadniczym celem dokumentu jest ochrona europejskiego dziedzictwa architektonicznego. Konwencja definiuje pojęcie dziedzictwa architektonicznego i zwraca uwagę na potrzebę jego ochrony nie tylko na szczeblu krajowym, ale i europejskim. Konwencja zakłada współdziałanie społeczeństwa w procesie ochrony zabytków, podkreśla rolę promocji dziedzictwa i rozwijania świadomości społecznej w zakresie ochrony zabytków. Zobowiązuje również strony do wymiany informacji na temat polityki konserwacji zabytków.

- ❖ **Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady Europy – INSPIRE**
(*Infrastructure for Spatial Information In Europe*)

W ustawie o infrastrukturze informacji przestrzennej z dnia 4 marca 2010 r., która weszła w życie 7 czerwca 2010 r. (Dz.U. 2010 nr 76 poz. 489) Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego został zdefiniowany (art. 3, pkt. 7c) jako organ wiodący i współodpowiedzialny, wraz z Ministrem Środowiska, w zakresie tematu danych przestrzennych w części dotyczącej zabytków nieruchomości w rozumieniu ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa stanowi przeniesienie na grunt legislacyjny Polski zapisów dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady Europy – INSPIRE.

Założeniem dyrektywy jest opracowanie baz danych GIS oraz udostępnienie tych danych za pomocą usług sieciowych (serwisów internetowych) w celu upowszechnienia, oraz darmowego dostępu, danych stanowiących rejestr publiczny (wraz ze zdefiniowaniem ograniczeń dostępu do tych danych, jeśli wymaga tego interes Państwa).

- ❖ **Znak Dziedzictwa Europejskiego**

(decyzja Parlamentu Europejskiego i Rady Europy nr 1194/2011 z dnia 16 listopada 2011 roku ustanawiająca działania Unii Europejskiej na rzecz ZDE)

Unia Europejska (UE) ustanawia Znak Dziedzictwa Europejskiego przyznawany znajdującym się na terytorium Unii obiektom odgrywającym istotną rolę w historii, kulturze oraz w budowaniu Unii. Jego zadaniem jest zwrócenie uwagi na **wspólne dziedzictwo kulturowe** w celu wzmocnienia poczucia przynależności do Unii wśród obywateli oraz wzmocnienia dialogu między kulturami. Ponadto, w szczególności przez turystykę kulturalną, dziedzictwo odgrywa ważną rolę w rozwoju gospodarczym regionów europejskich, które skorzystałyby z nadania mu odpowiedniej rangi.

Nacisk został położony na **europejską wartość symboliczną** obiektów i ich **wymiar pedagogiczny**; odróżnia to znak dziedzictwa europejskiego od inicjatyw w zakresie dziedzictwa realizowanych przez UNESCO i Radę Europy.

Kryteria przyznawania

Do przyznania znaku kwalifikują się zabytki, miejsca naturalne, obiekty podwodne, archeologiczne, przemysłowe lub miejskie, krajobrazy kulturowe, miejsca pamięci, dobra i obiekty kultury i dziedzictwo niematerialne związane z danym miejscem, w tym dziedzictwo współczesne.

Wspólne wnioski mogą być składane dla **obiektów międzynarodowych** usytuowanych w kilku państwach członkowskich, które łączy jeden konkretny temat, jak również dla **krajowych obiektów tematycznych** obejmujących kilka obiektów usytuowanych w tym samym państwie członkowskim, które łączy taki sam temat.

❖ **Znak Błękitnej Tarczy** (znany także jako „Blue Shield”)

Znak został stworzony do oznakowania obiektów kultury, aby zapewnić im ochronę przed atakiem w razie konfliktu zbrojnego. Jest kulturowym odpowiednikiem Czerwonego Krzyża. Symbol ten, zaprojektowany przez Polaka prof. Jana Zachwatowicza, został określony w Konwencji haskiej z 1954 r. (Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisana w Hadze dnia 14 maja 1954 r.).

Zgodnie z art. 12 „ustawy uo o zio n z 2003” Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie. Wzór znaku opartego na Błękitnej Tarczy, jego wymiar i miejsce umieszczenia na zabytku nieruchomym określa rozporządzenie Ministra Kultury z 09 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz.U.2004, nr 30, poz. 259). Umieszczanie znaku na zabytku jest elementem promocji dziedzictwa narodowego, ma przyczynić się także do podniesienia świadomości u mieszkańców i turystów o wartości danego zabytku. Zwolenie na umieszczenie znaku na zabytku wydaje wojewódzki konserwator zabytków.

3.2. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

❖ **NARODOWA STRATEGIA ROZWOJU KULTURY NA LATA 2004–2013** **z Uzupełnieniem Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020** (przyjęta przez RM w 2005 r.)

Ochrona i rewaloryzacja zabytków została uznana za jeden z podstawowych celów strategicznych, a za cele cząstkowe uznano m.in.:

- kompleksową rewaloryzację zabytków i ich adaptację na funkcje kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne;
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych produktów turystycznych,
- podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

W uzupełnieniu Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020 wprowadzono programy wdrożeniowe jako system realizacyjny NSRK, powiązane z finansowaniem działalności kulturalnej ze środkami znajdującymi się w dyspozycji Ministra Kultury. Dla działań związanych z opieką nad zabytkami powołano program wdrożeniowy: **Narodowy Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004–2013”** z priorytetami:

1. rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych,
2. rozwój instytucji muzealnych,
3. ochrona dziedzictwa narodowego poza granicami kraju,
4. ochrona zabytków archeologicznych,
5. tworzenie zasobów cyfrowych dziedzictwa kulturowego,
6. ochrona zabytkowych cmentarzy.

Celem programu jest intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków oraz rozwój kolekcji muzealnych, gdzie celami cząstkowymi są:

- a) poprawa stanu zachowania zabytków;
- b) zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego);
- c) kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne;
- d) zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych;
- e) poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji;
- f) zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego.

❖ **KRAJOWY PROGRAM OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI, zwany dalej „KPOZionZ”**

(przyjęty uchwałą Nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.⁵)

Okres realizacji ustalono na lata 2019-2022.

„KPOZionZ” 2019–2022 jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Dokument zawiera ewaluację KPOZionZ na lata 2014-2017, w tym m.in.:

„Główną zaletą Programu 2014–2017 była jakościowa zmiana polegająca na zapoczątkowaniu planowania strategicznego na poziomie centralnym w obszarze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Pilotażowy charakter dokumentu sprawił, że na etapie jego redagowania pojawiło się wiele wad Programu, które w konsekwencji uniemożliwiły i utrudniły realizację zawartych w nim zadań, zgodnie z przyjętym planem”.

Wśród wad wymieniono⁶:

- nadmiernie rozbudowana i szczegółowa warstwa opisowa, niezapewniająca przejrzystości, precyzji i elastyczności w późniejszej realizacji, przy czym ów brak elastyczności w reagowaniu na zmieniającą się sytuację oraz pojawiające się problemy okazał się najbardziej odczuwalny w zakresie planu finansowego i harmonogramu,
- brak czytelnego powiązania niektórych konkretnych zadań, składających się na poszczególne kierunki działania, z przyjętymi wskaźnikami realizacji,
- brak dla części zadań wskaźników, podobnie w wypadku kierunków działania i celów szczegółowych,
- rozproszenie i nadmierna komplikacja struktury zarządzania i monitoringu realizacji zadań, brak jednego wystarczająco umocowanego (tj. dysponującego adekwatnymi narzędziami i odrębnym budżetem przeznaczonym wyłącznie na cele bieżącego zarządzania i monitoringu) ośrodka realizującego Program, podejmującego bieżące decyzje merytoryczne, w postaci osoby odpowiedzialnej personalnie za realne zarządzanie Programem,
- brak koordynatora Programu – osoby odpowiedzialnej za zarządzanie efektywnością i jakością realizacji Programu.

Na podstawie wyników ewaluacji i doświadczeń towarzyszących realizacji Programu 2014–2017, przy przygotowywaniu Programu 2019–2022 położono szczególny nacisk na zmiany w warstwie:

- 1) poprawy struktury zarządzania, monitoringu i ewaluacji Programu;
- 2) wyraźnego powiązania wskaźników realizacji Programu z konkretnymi zadaniami, zaplanowanymi jako elementy realizacji kierunków działania i celów szczegółowych.

Celem głównym jest „Stworzenie warunków dla efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami” realizowany przez 3 cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania tj.

⁵ Monitor Polski poz. 808.

⁶ Tamże, s. 8.

Cel 1.: optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego poprzez:

- wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym
- wzmocnienie systemu i ochrony na poziomie centralnym

Cel 2.: wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami poprzez:

- merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami
- podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego

Cel 3.: budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez:

- upowszechnienie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości
- tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami

Realizacja Programu 2019–2022 będzie prowadzona w ramach środków finansowych pochodzących z budżetu państwa, w części 24 – kultura i ochrona dziedzictwa narodowego.

Budżet Programu 2019–2022 wynosi 25.617 089,00 zł

Zarządzanie, koordynacja i monitorowanie Programem 2019–2022 należy do koordynatora Programu i jego zespołu, który ponosi odpowiedzialność za realizację Programu. W szczególności odpowiedzialność ta dotyczy identyfikacji problemów i zagrożeń dla realizacji założonych celów Programu ujętych we wskaźniki oraz sygnalizowania uzasadnionych korekt w sposobie realizacji Programu, włącznie z ewentualną koniecznością nowelizacji jego treści na drodze uchwały Rady Ministrów. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego może w konkretnym i ściśle określonym zakresie zmienić zakres tej odpowiedzialności w aktach wewnętrznych, umowach i porozumieniach wydawanych i zawieranych w ramach realizacji Programu 2019–2022. Osobą odpowiedzialną za koordynację i zarządzanie Programem 2019–2022 jest powoływany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa **Narodowego Koordynator Programu 2019–2022 będący dyrektorem Narodowego Instytutu Dziedzictwa.**

Rada Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego jest ciałem doradczym wspomagającym zarządzanie i koordynację „**KPOZiOnZ**” 2019–2022.

Podmioty odpowiedzialne za realizację:

- Narodowy Instytut Dziedzictwa
- wojewódzcy konserwatorzy zabytków z obsługującymi ich urzędami
- dyrektorzy urzędów morskich z obsługującymi ich urzędami
- Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku
- *inne podmioty, angażowane w miarę potrzeby do wykonania konkretnych zadań niezbędnych do realizacji Programu 2019–2022, pod warunkiem, że koszty ich zaangażowania nie spowodują przekroczenia ustalonego budżetu Programu.*

Koordynator Programu(...) składa sprawozdania z jego realizacji; Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego co 2 lata przedkłada stosowne sprawozdania Radzie Ministrów.

❖ **OCHRONA DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO**

16.08.2011 roku w Polsce weszła w życie Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

(Polska ratyfikowała Konwencję 22.10.2010 r. ., Dz.U. 2011 Nr172 poz. 1018)

Narodowy Instytut Dziedzictwa (instytucja kultury, stanowiąca zaplecze eksperckie MKiDN) zajmuje się zagadnieniami związanymi z dziedzictwem niematerialnym i jego ochroną w Polsce, w odniesieniu do Konwencji UNESCO z 2003 roku. Przygotowano założenia i procedury dotyczące ochrony dziedzictwa niematerialnego, wytyczne w sprawie składania wniosków o wpis na krajową listę dziedzictwa niematerialnego, formularze wniosku zgłoszeniowego, załączniki do wniosku oraz instrukcje i stronę internetową. (www.zabytek.pl, www.nid.pl, <http://niematerialne.nid.pl/>).

Obejmowane ochroną na terenie Polski elementy niematerialnego dziedzictwa kulturowego powinny:

- być żywe, odzwierciedlające zarówno tradycyjne, jak i współczesne praktyki, w których wyraża się tożsamość grup kulturowych;
- mieć charakter (...) włączający, nie służący przypisywaniu wyłącznie określone praktyki danej grupie lecz wzmacnianiu spójności społecznej, podtrzymywanej w różnorodnych przejawach niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- ponieważ niematerialne dziedzictwo jest zakorzenione we wspólnotach, oznacza to, iż może zostać uznane za element tożsamości i tradycji określonych wspólnot tylko i wyłącznie przez nie same i za ich zgodą;
- elementy wpisane na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego mogą być następnie wpisane na listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa ludzkości - prowadzoną przez UNESCO.

Dziedzictwo niematerialne to m.in.:

- tradycje i przekazy ustne (np. bajki, przysłowia, pieśni, oracje, opowieści wspomnieniowe i wierzeniowe, historie, przemowy, lamentsy pogrzebowe, zawołania pasterskie i handlowe), w tym w języku jako nośniku niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne (np. tradycje wokalne, instrumentalne i taneczne; widowiska religijne, karnawałowe i doroczne);
- praktyki społeczno-kulturowe (np. zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne: chrzciny, wesela, pogrzeby; ceremonie lokalne i środowiskowe; zwyczaje odpustowe i pielgrzymki; gry i zabawy; folklor dziecięcy; sposoby świętowania; praktyki służące nawiązywaniu kontaktów międzyludzkich (...));
- wiedza i praktyka dotycząca przyrody i wszechświata (np. tradycyjne wyobrażenia o wszechświecie; meteorologia ludowa, tradycyjne sposoby

gospodarowania, tradycyjne sposoby leczenia; zamawiania: miłosne, medyczne);

- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest prowadzona przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Wpis dokonywany jest na wniosek: grup, wspólnot oraz organizacji pozarządowych. W uzasadnionych przypadkach, tj. jeżeli dany element dziedzictwa niematerialnego kultywowany jest jedynie przez pojedyncze osoby, również na wniosek jednostek.

Narodowy Instytut Dziedzictwa prowadzi również krajowy rejestr dobrych praktyk w zakresie ochrony dziedzictwa niematerialnego. Jest to platforma do wymiany doświadczeń oraz inspiracji dla wszystkich stron zainteresowanych ochroną niematerialnego dziedzictwa.

(http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Dobre_praktyki/)

Uchylone

- **STRATEGIA ROZWOJU KRAJU 2020**

(przyjęta Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r., M.P. 2012 poz. 882).

Przyjęte

- **STRATEGIA NA RZECZ ODPOWIEDZIALNEGO ROZWOJU DO ROKU 2020 (z perspektywą do 2030)**

Uchwała Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r., M.P. 2017 poz. 260.

W zapisach nowej Strategii w punkcie „4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej”, w działaniach do 2030 r. zapisano:

„Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO)”. Wśród projektów strategicznych wymienione zostały m. in.: Dziedzictwo buduje wspólnotę (sieć muzeów historycznych), Kultura/Dziedzictwo/Wspólnota (wsparcie bibliotek, domów kultury, archiwów państwowych), Kolekcje (wspieranie instytucji kultury w tworzeniu kolekcji sztuki współczesnej).

Zmienione

- **KONTRAKT TERYTORIALNY DLA WOJEWÓDZTWA ZACHODNIOPOMORSKIEGO**

(podpisany 12.11.2014 r.) – z aneksem nr 2

W wyniku negocjacji strona rządowa i strona samorządowa ustaliły zmiany Kontraktu Terytorialnego. W dniu 5 maja 2017 r. projekt aneksu został zaakceptowany przez Radę Ministrów, a 23 maja 2017 r. przez Zarząd Województwa Zachodnio-pomorskiego (Uchwała ZWZ Nr 816/17). Główne zmiany Kontraktu Terytorialnego Województwa Zachodniopomorskiego wprowadzane aneksem nr 2 dotyczą rozszerzenia i

uszczegółowienia listy projektów kluczowych dla rozwoju regionu i państwa w obszarze kultury i dziedzictwa kulturowego, ale także innych obszarów m.in. ochrony zdrowia czy gospodarki niskoemisyjnej.

3.3. POLITYKA W ZAKRESIE OPIEKI I OCHRONY NAD ZABYTKAMI W DOKUMENTACH SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA ZACHODNIOPOMORSKIEGO

❖ STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA ZACHODNIOPOMORSKIEGO do roku 2020, zwana dalej „SRWZ 2020”

(przyjęta przez Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego uchwałą Nr XXVI/303/05 z dnia 19 grudnia 2005 r.)

W „SRWZ 2020”, w diagnozie stanu województwa przedstawiono charakterystykę krajobrazu kulturowego ze wskazaniem najcenniejszych zespołów zabytków oraz identyfikację kluczowych problemów, do których zaliczono:

- zły stan zabytków,
- zbyt małe nakłady na rewitalizację i renowację zasobów środowiska kulturowego,
- słabo rozwinięte produkty turystyczne związane z wykorzystaniem zasobów środowiska kulturowego,
- problemy rozwojowe na obszarach założeń staromiejskich,
- brak środków i mechanizmów wsparcia rewitalizacji starej zabudowy mieszkaniowej, zabudowy przemysłowej i powojennej.

Charakteryzując w „SRWZ 2020” stan i możliwości rozwoju turystyki stwierdzono duże potencjalne możliwości turystyki, której sprzyjają m.in. zabytki architektury i obiekty świadczące o bogatym dziedzictwie kulturowym regionu. Jednak w analizie SWOT zwrócono uwagę na niski poziom mechanizmów wsparcia rozwoju kultury i dziedzictwa kulturowego, małe wydatki jednostek samorządu terytorialnego na ochronę dziedzictwa kulturowego, słabo rozwinięte produkty turystyczne związane z wykorzystaniem zasobów środowiska naturalnego i kulturowego.

Wśród sześciu zdefiniowanych w SRWZ celów strategicznych problematyka ochrony zabytków i opieki nad zabytkami została wskazana w:

- ✓ celu nr 1
Wzrost innowacyjności i efektywności gospodarowania (w zadaniu – rozwój i promocja produktów turystycznych).
- ✓ celu nr 3
Zwiększenie przestrzennej konkurencyjności regionu (w zadaniu – Rozwój małych miast, rewitalizacja i rozwój obszarów wiejskich).
- ✓ celu nr 4
Zachowanie i ochrona wartości przyrodniczych, racjonalna gospodarka rolna (w zadaniu nr 4- Rewitalizacja obszarów zurbanizowanych).
- ✓ celu nr 6

Wzrost tożsamości i spójności społecznej regionu (w działaniu –
Wzmacnianie tożsamości społeczności lokalnej i Wspieranie działań
aktywizujących rynek pracy)⁷.

W dokumencie uzupełniającym „**SRWZ 2020**” p.t. „**Priorytety Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego**” wysoko oceniono rozwój kulturalny i znaczenie sztuki w kondycji społeczności lokalnej oraz znaczenie dziedzictwa historycznego w budowie tożsamości społecznej. Także w priorytecie dotyczącym kształtowania i utrzymania ładu przestrzennego wspomniano o zachowaniu wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego. Problematyka została rozwinięta w celach operacyjnych:

- ✓ Przeciwdziałanie degradacji przestrzeni przez nieskoordynowaną działalność Inwestycyjną.
- ✓ Ochrona krajobrazu naturalnego i kulturowego (priorytet 3).
- ✓ Dbłość o utrzymanie historycznego kształtu wartościowych zespołów urbanistycznych i architektonicznych (priorytet 5)⁸.

Podobnie w celu operacyjnym *Racjonalizacja wykorzystania przestrzeni zagospodarowanej i przekształcanej* jako pierwszy znalazł się priorytet: Rewaloryzacja i rewitalizacja centrów miejskich. W celu operacyjnym *Integracja społeczności regionu* jako priorytet nr 2 zapisano „Badanie i dokumentowanie historii oraz teraźniejszości regionu”⁹.

Projekt Strategii Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030

przyjęty przez Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego Uchwałą nr 1555/18 w dniu 28 sierpnia 2018 roku uwzględnił uwagi sformułowane w trakcie oceny *ex ante*, a także konsultacji Strategii z Komisją Wspólną Rządu i Samorządu przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji - dokument zyskał pozytywną opinię Komisji.

❖ **PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA ZACHODNIO-POMORSKIEGO, zwany dalej „PZPWZ 2010”**

(przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego Nr XLV/530/2010 z dn. 29.10.2010 r. Przystąpienie do zmiany planu nastąpiło Uchwałą nr 555/18 Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego z dn. 09.04.2018 r. przyjmującą projekt zmiany Planu zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego wraz z Prognozą oddziaływania na środowisko oraz uruchomienia procedury opiniowania i uzgadniania projektu.

Jest to opracowanie o charakterze regionalnym, które stanowi integralny element szeroko pojętego planowania strategicznego w zakresie przestrzennej koordynacji działań; formułuje cele gospodarowania przestrzenią województwa i zasady jej kształtowania oraz określa kierunki polityki przestrzennej w długiej perspektywie.

⁷ Porównaj *Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2020*, s. 86.

⁸ *Priorytety Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego*, s. 39-41.

⁹ Tamże, s. 52.

Strategicznym celem zagospodarowania przestrzennego województwa jest zrównoważony rozwój służący integracji przestrzeni regionalnej z przestrzenią europejską i krajową; spójności wewnętrznej województwa; zwiększeniu jego konkurencyjności oraz podniesieniu poziomu i jakości życia mieszkańców do średniego poziomu w Unii Europejskiej.

Przez właściwe wykorzystanie przestrzeni należy rozumieć m.in.:

- ochronę i zachowanie jej niezbywalnych wartości jakimi są bioróżnorodność, walory przyrodnicze, krajobrazowe i **dziedzictwo kulturowe**;
- harmonizację działań wpływających lub mogących mieć wpływ na przekształcenia przestrzeni (w tym eliminacja konfliktów i zagrożeń).

Ustalenia „PZPWZ 2010” nie stanowią prawa miejscowego i tym samym nie naruszają autonomii gmin w zakresie gospodarki przestrzennej, umożliwiają jednak ubieganie się o środki finansowe regionalne, krajowe i unijne na realizację zadania celu publicznego.

Uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z **terenu województwa zachodniopomorskiego**, z uwzględnieniem konieczności uzgodnień z ZWKZ, leży w kompetencjach gmin.

We wszystkich planach dotyczących obszarów wpisanych do rejestru zabytków – np. układów staromiejskich, zabytkowych zespołów folwarcznych, pałacowych, parkowych – znajdują się zapisy ustalające warunki ochrony zabytków. Dla innych obszarów chronionych, na których znajdują się np. obiekty z wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków, także wprowadzane są indywidualne zapisy. Plany i ich aktualizacje tworzone są zgodnie z potrzebami poszczególnych samorządów lub inwestorów.

Jednym z ważniejszych elementów planu jest część poświęcona stanowi zachowania dziedzictwa kulturowego opracowana przez Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie¹⁰, pn. „Aktualizacja Studium i stanu zachowania oraz kształtowania krajobrazu kulturowego województwa zachodniopomorskiego” do zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego”. Opracowanie to wskazało **Parki Kulturowe (PK) i Obszary Kulturowo-Krajobrazowe (OKK)**.

W „PZPWZ 2010” wskazano kategorię obszarów kulturowo-krajobrazowych (OKK) z zaleceniem uwzględniania ich w polityce przestrzennej jednostek samorządu terytorialnego¹¹. Na obszarze woj. zachodniopomorskiego wyodrębniono 30 OKK.

Południowo-zachodnia część gminy TYCHOWO znalazła się w OKK:

OKK 10 „Dolina Parsęty” – opis w odniesieniu do obszaru gminy Tychowo

¹⁰ Biuro Dokumentacji Zabytków to instytucja kultury samorządu województwa zachodniopomorskiego, wyspecjalizowana w ochronie i dokumentacji dziedzictwa kulturowego; opracowanie powstało w 2010 r.

¹¹ *Plan zagospodarowania..., dz. cyt., s. 209-210.*

Obszar doliny i części dorzecza Parsęty, wytyczony od źródeł w okolicach Szczecinka do ujścia w Kołobrzegu, w obrębie gmin: Szczecinek Barwice, Grzmiąca, Połczyn Zdrój, Białogard, Karlino, Gościno, Dygowo, Kołobrzeg, **Tychowo**. Obszar objęty ochroną krajobrazu Natura 2000.

Walory kulturowe

Obszar Dorzecza Parsęty charakteryzował się burzliwymi dziejami ze względu na położenie na szlaku kupieckim (tzw. Szlak Solny), sąsiedztwo wybrzeża morskiego (najazdy Wikingów) oraz zainteresowanie tym terenem różnych państw.

Obszar o zróżnicowanym krajobrazie kulturowym ze wsiami chłopskimi, dworsko-folwarcznymi, kolonizacyjnymi, o zróżnicowanych założeniach przestrzennych – pierwotnych placowych i ulicowych, rozwiniętych w wielodrożnice (w okresie rozwoju gospodarki folwarcznej). Liczne przykłady zabytkowej architektury sakralnej: gotyckiej, XIII-XV-wieczne, ryglowej (np. **Stare Dębno, Motarzyn**), neostylowej; podworskiej i chłopskiej – w tym obiekty wzniesione w tradycyjnej technice ryglowej.

Walory krajobrazowo-przyrodnicze

Obszar doliny Parsęty, na całym biegu, od źródła w okolicach Szczecinka do ujścia w Kołobrzegu objęty (wzdłuż rzeki) ochroną krajobrazu Natura 2000. Rzeka przepływa meandrowato przez tereny nizinne, za wyjątkiem moren w górnym biegu. Brzegi leśne, wysokie, miejscami uregulowane i obwałowane. Parsęta wraz z dorzeczem o stosunkowo mało zniszczonym ekosystemem.

Zalecenia do ochrony i kształtowania krajobrazu obszaru OKK 10 „Dolina Parsęty”:

Ochrona krajobrazu

- uczytelnienie i zachowanie materialnych świadectw rozwoju kulturowego terenów nadrzecznych;
- rewitalizacja i zagospodarowanie terenów nadrzecznych w nawiązaniu do dawnego zagospodarowania;
- utrzymanie sieci osadniczej i ograniczenie lokalizacji nowej zabudowy poza obrębem tradycyjnych jednostek osadniczych;
- utrzymanie ekspozycji sylwet zespołów miejskich;

- zakaz lokalizacji obiektów wielkokubaturowych i urządzeń infrastruktury technicznej (naziemne sieci inżynieryjne, wieże anten telekomunikacyjnych, wieże elektrowni wiatrowych) w zasięgu obszarów ekspozycji historycznych dominant, wskazanych wartościowych układów kompozycyjnych. Decyzje o lokalizacji nowych inwestycji należy poprzedzać studiami krajobrazu.

Ochrona układów przestrzennych

- ochrona i rewitalizacja kompozycji architektoniczno-przestrzennej historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych poprzez regulacje w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zasad: utrzymania/uczytelnienia historycznego układu komunikacyjnego, ulic i placów, ich przekrojów, historycznych linii rozgraniczających i linii zabudowy, utrzymanie historycznych podziałów parcelacyjnych, zasad lokalizacji zabudowy w obrębie parceli, skali i architektury zabudowy;
- likwidacja ruchu tranzytowego z terenów starych miast;
- zachowanie historycznych granic zabytkowych założeń dworsko-parkowych i folwarków, zakaz parcelacji parków i budowy na ich terenie obiektów w ahistorycznej lokalizacji.

Ochrona zabytkowych obiektów

- utrzymanie w dobrym stanie zabudowy o walorach zabytkowych (lokalnych i ponadlokalnych) – zgodnie z zapisami w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego;
- ustalenie w planach zagospodarowania przestrzennego rozwiązań w zakresie lokalnego wzoru architektury, stosowanych tradycyjnych materiałów budowlanych i form wykończenia budynku;
- porządkowanie i utrzymywanie historycznych nekropolii (przykościelnych oraz wiejskich), np. w formie lapidariów;
- ochrona relikwii osadnictwa pradziejowego z dopuszczeniem inwestycji na określonych warunkach;
- zachowanie układu topograficznego zabytków archeologicznych posiadających formę przestrzenną (grodzisk, cmentarzysk) i ich otoczenia, zapewnienie ich ekspozycji.

❖ **WOJEWÓDZKI PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2017-2020, zwany dalej „WPOnZ 2017-2020”**

(przyjęty uchwałą Nr XXII/361/17 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 25 kwietnia 2017 roku¹²)

Główne cele programów opieki nad zabytkami określone w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku to:

- włączenie problematyki ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych;

¹² Dz.U. Województwa Zachodniopomorskiego, Szczecin, 10 maja 2017 r., poz. 2184.

- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i poprawa stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie zabytków i walorów krajobrazu kulturowego;
- zwiększenie atrakcyjności zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie zwiększania finansowania opieki nad zabytkami;
- dobra współpraca z właścicielami zabytków;
- tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

„**WPOnZ 2017–2020**” zakłada, że Samorząd Województwa sprawując opiekę nad zabytkami będącymi jego własnością lub przez niego administrowanymi, poprzez swoje działania przyczynia się do ochrony zabytków leżących w granicach województwa zachodniopomorskiego. Posiadając ku temu instrumenty (finansowe i organizacyjne – Wydział Kultury, Nauki i Dziedzictwa Narodowego, Biuro Dokumentacji Zabytków) inicjuje, wspiera i koordynuje działania na rzecz zachowania dziedzictwa kulturowego województwa, a wobec właścicieli zabytków może pełnić także funkcję wspomagającą, doradczą, opiniodawczą.

Samorząd Województwa może tworzyć warunki w zakresie bieżących możliwości finansowych i organizacyjnych stymulowania i wspierania wybranych działań, uznanych za istotne dla zachowania dziedzictwa kulturowego i tym samym dla realizacji zadań Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Zachodniopomorskiego.

Samorząd Województwa określa politykę zagospodarowania przestrzennego województwa (m.in. poprzez Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Zachodniopomorskiego) i strategię rozwoju województwa w poszczególnych dziedzinach (m.in. poprzez Strategię Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego, Regionalny Program Operacyjny), w tym w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, zdefiniowaną w Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami. Ponieważ dziedzictwo kulturowe jest przedmiotem ustaleń wielu wojewódzkich dokumentów planistyczno-strategicznych naturalnym jest dążenie do kompa-tybilności i komplementarności kierunków i zadań obejmujących dziedzictwo kulturowe we wszystkich dokumentach.

W osiągnięciu celów „WPOnZ 2017-2020” fundamentalną kwestią jest wypracowanie programu finansowania długofalowych działań, ukierunkowanych na osiągnięcie określonego celu, np. poprawa materialnego stanu zachowania zasobów dziedzictwa kulturowego, m.in. poprzez ustalenie pierwszeństwa w przyznawaniu środków na rzecz określonej grupy zabytków, na określony okres, czy poprzez uwzględnienie w priorytetach Regionalnych Programów Operacyjnych Województwa Zachodniopomorskiego.

Samorząd Województwa nie ma kompetencji do stanowienia ochrony zabytków, a jedynie do opieki nad zabytkami. Jego kompetencje i działania mają charakter wspierający zarówno ochronę (poprzez plan zagospodarowania przestrzennego województwa), jak i opiekę (poprzez uchwalanie Regionalnego Programu Operacyjnego, przy pomocy którego otwierają się przed właścicielami

zabytków możliwości uzyskania środków finansowych). Opracowany - zgodnie z dokumentami strategicznymi - Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami, po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, przyjmuje uchwałą Sejmik Województwa Zachodniopomorskiego.

Uchwalone programy podlegają publikacji w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

W kompetencjach samorządu gminy jest stanowienie prawnej ochrony poprzez utworzenie parku kulturowego oraz sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania z odpowiednimi zapisami dotyczącymi ochrony dziedzictwa kulturowego (obowiązek wynikający też z ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, z późn. zm.).

Cele „WPOnZ 2017-2020” to:

- I. Utrzymanie zabytków budujących krajobraz kulturowy województwa zachodniopomorskiego.
- II. Funkcjonowanie zabytków w procesie aktywizacji ekonomicznej i społecznej województwa.
- III. Kształtowanie świadomości regionalnej w oparciu o dziedzictwo kulturowe i potrzebę jego zachowania dla przyszłych pokoleń.

Dla wyznaczonych celów perspektywicznych określono cele operacyjne. Do poszczególnych celów operacyjnych przyporządkowano określone zadania szczegółowe.

W celu perspektywicznym I „Utrzymanie zabytków budujących krajobraz kulturowy województwa zachodniopomorskiego” wskazano na konieczność uzupełnienia strategii o randze wojewódzkiej o cele i działania ukierunkowane na ochronę dziedzictwa kulturowego (analogicznie do ochrony dziedzictwa przyrodniczego) oraz uwzględnienia zapisów zawartych w „WPOnZ 2017–2020”. Odnosi się to do m.in. do Strategii Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do 2020 roku; Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Zachodniopomorskiego; Aktualizacji Strategii Rozwoju Turystyki Województwa Zachodniopomorskiego; dokumentów planistycznych dotyczących gospodarki przestrzennej oraz wspierania i monitorowania procesu opracowywania i wdrażania powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami i gminnych ewidencji zabytków.

Cel operacyjny: „integracja ochrony dziedzictwa, krajobrazu kulturowego i ochrony przyrody” – m.in. przez opracowanie **Audytu Krajobrazowego Województwa Zachodniopomorskiego**, budowę systemu ochrony krajobrazu kulturowego w formie parków kulturowych i obszarów kulturowo-krajobrazowych, tworzenie systemu opieki nad zabytkową zielenią. Wśród działań zapisano *współdziałanie z lokalnymi samorządami w zakresie przygotowania i dofinansowywania opracowań studialnych i projektowych stanowiących podstawę merytoryczną do utworzenia parków kulturowych.*

Cel operacyjny: „poprawa materialnego stanu zasobu dziedzictwa kulturowego” wskazuje m.in. na następujące zadania:

- opieka nad budownictwem kamiennym, ryglowym, ceglany, w tym wiejskim sakralnym;
- zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- promocja prawidłowej konserwacji i rewaloryzacji zabytków zgodnie z zasadami konserwatorskimi;
- wspieranie właścicieli i użytkowników zabytków w prowadzeniu prawidłowej opieki nad zabytkami.

Cel operacyjny: „decentralizacja zadań ochrony i opieki nad zabytkami” to m.in. wspieranie działań na rzecz budowy samorządowego systemu służby ochrony zabytków – gminnego i powiatowego (w tym poprzez organizacje szkoleń dla urzędników samorządowych, udostępnianie baz danych, etc.).

Cel perspektywiczny II „Funkcjonowanie zabytków w procesie aktywizacji ekonomicznej i społecznej województwa” zawiera cztery cele operacyjne, z czego dwa dotyczą form finansowania zadań związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami – z budżetu województwa i z funduszy strukturalnych i zewnętrznych będących w dyspozycji województwa.

Cel operacyjny: „zwiększanie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości” wskazuje na następujące zadania:

- rozbudowa wojewódzkiego samorządowego systemu informacji o zabytkach województwa zachodniopomorskiego dostępnych turystycznie;
- rozwój tematycznych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, wodnych, samochodowych, kolejowych, konnych) promujących dziedzictwo kulturowe regionu (w oparciu o wydarzenia historyczne, zespoły zabytków);
- zagospodarowanie na cele turystyczne obiektów zabytkowych;
- budowa i promocja produktów turystycznych i kulinarnych w oparciu o zasób dziedzictwa kulturowego (w tym niematerialnego).

Cel perspektywiczny III „Kształtowanie świadomości regionalnej w oparciu o dziedzictwo kulturowe i potrzebę jego zachowania dla przyszłych pokoleń” zawiera dwa cele operacyjne: edukacja regionalna i promocja walorów kulturowych regionu.

W edukacji regionalnej wśród zadań zapisano m.in.:

- organizację Zachodniopomorskich Dni Dziedzictwa¹³ na terenie województwa;
- popularyzację wiedzy o historii i zabytkach województwa, w tym o dynastii Gryfitów oraz ochrony i opieki nad zabytkami;
- włączenie problematyki dziedzictwa kulturowego do programów edukacyjnych;
- tworzenie oferty edukacyjnej kierowanej do właścicieli i użytkowników zabytków w zakresie opieki i pozyskiwania funduszy na remonty i adaptacje zabytków;

¹³ Od 2016 r. (odbywają się od sierpnia do października) z elementami Europejskich Dni Dziedzictwa (drugi i trzeci weekend września).

- promowanie tradycyjnych form i cech regionalnej architektury i budownictwa oraz dawnych rzemiosł i technik budowlanych, ginących zawodów, dziedzictwa niematerialnego.

W promocji walorów kulturowych regionu wskazano na:

- popularyzację i upowszechnianie wiedzy nt. historii Pomorza Zachodniego i znaczenia dynastii Gryfitów;
- wspieranie działalności wydawniczej, wystawienniczej, multimedialnej promującej walory kulturowe regionu – materialne i niematerialne.

❖ **POLITYKA KULTURALNA WOJEWÓDZTWA ZACHODNIOPOMORSKIEGO**

(Uchwała Nr 1394/16 Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 30 sierpnia 2016 r.)

Dokument dotyczy **polityki samorządu województwa w zakresie kultury** i jest oparty na przekonaniu, że dziedzina ta stanowi ważny element łączący i scalający wspólnotę mieszkańców Pomorza Zachodniego, a także jest kluczowym obszarem wpływającym na rozwój i atrakcyjność regionu, a wszystkie nakłady na kulturę i dziedzictwo narodowe należy traktować jako długofalową inwestycję decydującą o popularności biznesowej i turystycznej Pomorza Zachodniego.

Strategicznym priorytetem polityki kulturalnej Województwa Zachodniopomorskiego jest stały rozwój intelektualny i cywilizacyjny społeczności Pomorza Zachodniego oraz systematyczny wzrost potencjału kulturalnego regionu.

Działania samorządu województwa w zakresie polityki kulturalnej określone w dokumencie ukierunkowane są m. in. na:

- wzmocnienie pozycji Pomorza Zachodniego, jako istotnego regionu na mapie kulturalnej Polski,
- wykorzystanie unikalnego położenia geograficznego i kulturowego regionu, wykraczającego poza granice województwa (Euroregion Pomerania, region bałtycki),
- zachowanie i rozwijanie unikalnego środowiska kulturowego, wyznaczenie kierunków rozwoju sektora kultury w regionie,
- kreowanie/inicjowanie działań wychowujących przyszłych odbiorców oferty kulturalnej,
- pobudzanie i rozwijanie aktywnego udziału w kulturze.

Zarząd Województwa Zachodniopomorskiego widzi potrzebę wspierania rozwoju kultury w regionie, mając świadomość roli, jaką kultura odgrywa w budowaniu więzi społecznych, pobudzaniu tożsamości regionalnej, jednocześnie jako czynnika wpływającego na wzrost atrakcyjności miast i regionów dla mieszkańców, turystów i inwestorów.

Narzędzia wsparcia określone w „Polityce”, to:

- Regionalny Program Operacyjny Województwa Zachodniopomorskiego 2014 - 2020 – rozumiany jako instrument finansowej interwencji w celu zapewnienia środków na modernizację obiektów kultury.
- Kontrakt Terytorialny Województwa Zachodniopomorskiego – umowa zawarta pomiędzy Rządem a Samorządem Województwa, w której wskazano do realizacji przedsięwzięcia priorytetowe mające istotne znaczenie dla rozwoju kraju oraz Pomorza Zachodniego, wraz ze sposobem ich finansowania, koordynacji i realizacji.
- Budżet samorządu województwa.
- Wojewódzki Program Ochrony Zabytków, określający najważniejsze zadania i obszary wsparcia w zakresie ochrony zabytków.
- Instytucje Kultury, jako ważny element w kształtowaniu polityki kulturalnej województwa oraz prowadzenia działalności w różnych dziedzinach sztuki, których oddziaływanie na region ze względu na sieć powiązań jest niezwykle istotne dla realizacji polityki województwa w zakresie kultury.
- Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko.
- Programy Operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- Interreg VA, Programy Narodowego Centrum Kultury, Projekty w ramach programu UE – Creative Desk Polska, Programy Polskiego Instytutu Sztuki Filmowej.

❖ **POLITYKA SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA ZACHODNIOPOMORSKIEGO W SEKTORZE TURYSTYKI**

(przyjęta uchwałą Nr 786/16 Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 17 maja 2016 r.)

„Turystyka jest istotnym przedmiotem działalności samorządu województwa, a zarazem coraz bardziej liczącym się aspektem potencjału gospodarczego regionu. Z tego względu szczególne znaczenie ma zdefiniowanie podejścia jej rozwoju, określenia jego strategicznych współrzędnych, wypracowanie relacji pomiędzy rozwojem infrastruktury i zapewnieniem wysokiej jakości usług, a wdrożeniem rozwiązań pozwalających na budowę nowoczesnej gospodarki turystycznej. Takie wielowątkowe podejście możliwe jest do zastosowania w ramach formułowania polityki sektorowej w dziedzinie turystyki jako elementu wdrażanego Zachodniopomorskiego Modelu Programowania Rozwoju wraz z przewidywaną aktualizacją Strategii Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego”¹⁴.

❖ **PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU BIAŁOGARDZKIEGO**

Dotychczas – do listopada 2020 r. - nie został opracowany taki dokument o randze powiatowej.

¹⁴ <http://bip.rbip.wzp.pl/artukul/uchwala-nr-78616-zarzadu-wojewodztwa-zachodniopomorskiego-z-dnia-17-maja-2016-r>

❖ **POLITYKA W ZAKRESIE OPIEKI I OCHRONY NAD ZABYTKAMI W DOKUMENTACH POWIATU BIAŁOGARDZKIEGO**

Strategia rozwoju powiatu białogardzkiego na lata 2016-2025

(przyjęta Uchwałą Rady Powiatu NR XXVII/122/2016 z dnia 28 października 2016 r.)

Dokument zawiera m.in. analizę dotyczącą infrastruktury kultury, działań i zasobu zabytkowego.

„Drugie z centrów kultury mieści się w Tychowie. Głównym celem Ośrodka jest tworzenie, upowszechnianie i ochrona dóbr kultury, w szczególności poprzez pozyskiwanie i przygotowanie mieszkańców Gminy Tychowo do aktywnego uczestnictwa w różnych formach działalności kulturalnej. Za rozwój kultury na terenie Gminy Tychowo odpowiada także Biblioteka Publiczna Gminy im. L. Szenwalda w Tychowie oraz świetlice wiejskie, które pełnią funkcje kulturotwórcze, wychowawcze, dydaktyczne oraz opiekuńcze w odniesieniu do młodszych dzieci, a wynikające z zaspokajania potrzeb środowiska. Świetlice znajdują się w Sadkowie, Tychowie, Pobądzu, w Kowalkach, Smęcynie, w Warninie, Trzebiszynie oraz nowo wybudowane ze środków UE w Dobrowie, Kikowie, Słoninie, Osówku i Borzystawiu”¹⁵.

Wśród najważniejszych wydarzeń cyklicznych w „Strategii... wymieniono: Regionalny Przegląd Solistów i Zespołów Ludowych „Tychowo na ludowo”.

Wymieniono także – ważne dla powiatu zabytki z terenu Gminy Tychowo:

- kościół ryglowy z XV wieku,
- park ze starymi drzewami – między innymi występują tu cyprysiki błotne,
- w Wicewie neogotycki kościół ewangelicki z 1860 T., obecnie rzymsko-katolicki pw. Matki Bożej Szkaplerznej”.

W Analizie SWOT:

- w „mocnych stronach” wymieniono „atrakcyjne zabytki architektury, dobrze rozwinięte instytucje kultury, istniejące szlaki turystyczne”,
- w „słabych stronach” zaznaczono „brak wspólnej oferty kulturalnej i kulturowej gmin powiatu”,
- w „szansach” podkreślono: „ rozwój nowoczesnych form prezentacji kultury i sztuki, dostępność środków zewnętrznych na restaurację zabytków,
- za „zagrożenia” uznano: „koncentracje uwagi społeczeństwa na kulturze popularnej”.

Szczególnie istotne są konkluzje zawarte np. w Celu strategicznym 3. Poprawa warunków do rozwoju turystyki oraz promocji powiatu białogardzkiego.

„Powiat ze swoimi licznymi walorami może stać się atrakcyjny dla rzeszy turystów spędzających czas nad morzem, a dzięki ciekawej ofercie może stać się konkurencją dla morskich kurortów. Impreza lokalna pn. Bitwa o Krowę Białogard kontra Świdwin może zostać wykreowana jako produkt ponadlokalny, promujący powiat. Pomimo posiadania wielu atutów i atrakcji, ciekawych szlaków turystycznych i pięknych, czystych rzek walory powiatu nie są wykorzystane - brakuje informacji,

¹⁵ Strategia (...), s. 53.

oznakowania i udostępnienia turystom poszczególnych obiektów (parki podworskie, zabytki architektury, pomniki przyrody)"¹⁶.

Podkreślona została także konieczność opracowania wspólnych dla Powiatu materiałów promocyjnych.

Dofinansowania remontu zabytków z budżetu Powiatu Białogardzkiego

Powiat Białogardzki prowadził dofinansowania „prac remontowych przy zabytkach” w latach wcześniejszych (2015-2019), których beneficjentami byli także właściciele i administratorzy obiektów rejestrowych z Gminy Tychowo tj. obiekty sakralne w Tychowie i Pomianowie.

!!! Uchwała NR XV/114/2020 z dnia 31 stycznia 2020 roku w sprawie udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, położonym na obszarze Powiatu Białogardzkiego oraz sposobu jej rozliczenia) umożliwia szerszy dostęp do dotacji o właścicieli/użytkowników zabytków ewidencyjnych¹⁷. Załączniki stanowią: wzór wniosku o udzielenie dotacji i wzór sprawozdania z wykorzystania dotacji.

4. CHARAKTERYSTYKA KRAJOBRAZU I DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY TYCHOWO

4.1. POŁOŻENIE GMINY W REGIONIE

Gmina miejsko-wiejska Tychowo (pow. 350,4 km²) położona jest w powiecie białogardzkim, w północno-wschodniej części województwa zachodnio-pomorskiego. Tychowo jest trzecią co do powierzchni jednostką wśród gmin wiejskich województwa (za gminami Wałcz i Szczecinek). Od 1 stycznia 2010 r. Tychowo posiada status miasta. Gmina liczy obecnie 6730 mieszkańców (ok. 3000 w mieście).

Pod względem fizjograficznym gmina leży na obszarze Niżu Środkowoeuropejskiego, podprowincja Pobrzeże Południowobałtyckie, makroregion Pobrzeże Koszalińskie i Pojezierze Zachodniopomorskie.

Przez Gminę przepływa Parsęta oraz jej dopływy: Chotła i Liśnica; obszar charakteryzuje się stosunkowo wysoką lesistością nieco poniżej 60% powierzchni. Przez teren gminy przebiega linia kolejowa normalnotorowa relacji Kołobrzeg – Piła (przez Białogard, Szczecinek).

W granicach charakteryzowanego terenu występują następujące obszary i obiekty chronione:

- Natura 2000 - Obszar o znaczeniu dla Wspólnoty tzw. OZW – Dorzecze Parsęty (kod PLH 320007),
- Natura 2000 - Obszar o znaczeniu dla Wspólnoty tzw. OZW – Dolina Radwi, Chocieli i Chotli (kod PLH 320022),
- Natura 2000 - Obszar Specjalnej Ochrony Ostoja Drawska (kod PLB 320019),

¹⁶ „Strategia (...), s. 107.

¹⁷ Podobna możliwość istnieje w konkursie Samorządu WZ

- Rezerwat przyrody Cisy Tychowskie,
- 23 użyci ekologiczne,
- 16 pomników przyrody.

4.2. RYS HISTORYCZNY

Na potrzeby niniejszego opracowania za optymalny wariant rysu historycznego dla obszaru Gminy Tychowo przyjęto syntetyczną formę.

KALENDARIUM:

Mezolit i neolit – pierwsze ślady osadnictwa na terenie obecnej gminy Tychowo – m.in. Słonino, Zaspy Wielkie, Pobądz, Żukówek, Dobrowo, Liśnica, Tychowo

800-300 r. p.n.e. – ślady osadnictwa (kultura pomorska, łużycka) na terenie Motarzyna, Borzysławia, Pobądz, Kowalek, Warnina, Tyczewa, Osówka, Modrolasu, Rudna, Doble, Trzebiszyna, Tychowa, Czarnkowa

I w. p.n.e. – V w. n.e. (okres wpływów rzymskich, kultura wielbarska, oksywska) – osady na terenie Warnina, Słonina, Bukowa, Buczków, Pobądz, Motarzyna, Wicewa, Dobrówka, Dobrowa, Retowa, Trzebiec, Rudna, Starego Dębna, Doblach, Kikowa, Trzebiszyna, Tychowa, Czarnkowa

VI w. n.e. – początek osadnictwa ludności słowiańskiej

VIII–XII w. – osady słowiańskie – Zaspy Wielkie, Bukówko, Bukowo, Pobądz, Osówko, Wicewo, Dobrówko, Dobrowo, Retowo, Liśnica, Sadkowo, Stare Dębno, Doble, Motarzyna, Kikowo, Trzebiszyn, Tychowo, Czarnkowo

XII w. – obszar obecnej gminy Tychowo wchodzi w skład państwa Gryfitów, w granicach kasztelanii kołobrzeskiej, w zasięgu oddziaływania grodu w Białogardzie

IX–XII w. – istnienie słowiańskiej wsi Osówko (Wutzow); grodzisko w Dębnie Starym

1248 – książę Barnim I wymienia z biskupem kamieńskim Wilhelmem ziemię kołobrzeską na stargardzką – wschodnie tereny ob. gminy Tychowo w granicach dóbr biskupich

Ok. 1250 – pierwsza wzmianka dokumentowa o Tychowie (Gross Tychow) i Wicewie

XIII w. – pierwsze wzmianki o Borzysławiu (Burzlaff) jako *Burislaw* lub *Burizlaw*

1295 – podział Księstwa Pomorskiego, tereny gminy w granicach księstwa wołogoskiego

1318 – pierwsza wzmianka o Słoninie (Schlennin)

1384 – pierwsza wzmianka o Motarzynie (Muttrin) w dokumencie księcia Warcisława V

1388 – pierwsza wzmianka o wsi Dobrowo (Dubberow)

1477 – pierwsza wzmianka o Kikowie (Kiekow)

1483 – pierwsza wzmianka o Wicewie (Vietzow) jako lennie von Kleistów

1486 – pierwsza wzmianka o Kowalkach (Kowalk) jako lennie rodu von Kleist

1493 – wzmianka o kościele parafialnym w Bukówku (Neu Buckow) pod patronatem rodziny von Münchow

- rodziny związane z regionem: von Versen (Tychowo, Borzysław, Bukowo, Kikowo, Modrolas, Pobądz, Tyczewo), von Kleist (Tychowo, Czarnkowo, Kowalki, Modrolas,

Motarzyn, Osówko, Sadkowo, Smęcino, Warnino), von Heydebreck (Bukówko, Słonino, Retowo. Czapla Góra), von Manteuffell (Dobrowo), von Münchow (Bukówko, Bukowo, Dobrowo, Zaspy Wielkie), von Zastrow (Modrolas, Pobądz), von den Osten z Płotów (Motarzyn, Sadkowo)

k. XV w. – rodziny von Kleist i von Versen fundują kościół w Tychowie

XVI w. – Bukowo (Alt Buckow) wzmiankowane jako lenno rodziny von Münchow; budowa kościoła w Krosinku

1523 – pierwsza wzmianka o Pobądzu (Pobanz)

1546 – von Kleistowie otrzymują w lenno Kowalki (Kowalk)

1562 – w dokumentach wymieniany pierwszy znany proboszcz w Bukówku Adam Bartholomäus

Pocz. XVII w. – zasiedlenie Smęcina (Schmezin) na terenach dotąd zalesionych

1628 – Sadkowo (Zadtkow) pojawia się w dokumentach jako lenno von Kleistów, a Tyczewo jako dobra von Versenów

1643 – płonie kościół w Starym Dębnie (Damen)

1648 – w wyniku pokoju w Osnabrück kończącej wojnę 30-letnią tereny obecnej gminy Tychowo wchodzi w skład państwa brandenburskiego

1681 – budowa kościoła w Tyczewie

1683 – budowa nowego kościoła w Motarzynie na miejscu średniowiecznego, spalonego podczas wojny trzydziestoletniej

1700 – w Wicewie przychodzi na świat Ewald Jürgen Georg von Kleist, uczyony, prawnik, fizyk, wynalazca butelki lejdejskiej

pocz. XVIII w. – pierwsze wzmianki o Modrolesie (Mandelatzke, Mandelatz), choć prawdopodobnie miejscowość istniała już w poprzednim stuleciu

przed 1713 - wybudowany obecny kościół w Starym Dębnie

1735 – budowa kościoła ryglowego w Smęcinie

poł. XVIII w. – wybudowanie kościoła w Motarzynie (1863 – data na chorągiewce na wieży) na miejscu wcześniejszej świątyni (?) – w 1636 potwierdzony trzeci kaznodzieja we wsi

1772 – założenie Trzebiszyna (Johannsberg) przez von Kleistów z Tychowa

ok. 1775 – Peter Christian von Kleist buduje w Tychowie pałac

1776 – pierwsza wzmianka o Rudnie (Rauden) – część majątku Tychowo

1792–1793 – Otto Bogislaff von Kleist funduje kaplicę w Dobrowie

1 poł. XIX w. – założenie folwarku Buczki (Schönfelde), wybudowanie kaplicy grobowej w Dobrowie (ob. kościół rzymskokatolicki)

1818 – tereny obecnej gminy Tychowo znajdują się w granicach nowo utworzonego powiatu białogardzkiego (Kreis Belgard) – Bukówko i Wielkie Zaspy w powiecie koszalińskim (Kreis Köslin) w ramach utworzonej w 1816 roku rejencji koszalińskiej (Regierungsbezirk Köslin)

1818 – liczba ludności w miejscowościach obecnej gminy: Tychowo – 312, Stare Dębno – 284, Dobrowo (wieś i majątek) – 170+195=365, Kikowo – 168, Motarzyn – 160, Tyczewo – 154, Czarnkowo – 145, Wełdkowo – 110, Słonino – 87, Wełdkówko – 45, Warnino – 135, Borzystaw – 147, Trzebiszyn – 82, Sadkowo – 129, Modrolas – 64, Krosino – 61, Rudno – 7, folwark Podborsko – 5

1820 – uruchomienie jednoklasowej szkoły (we własnym budynku) w Dobrowie

1821 – połączenie dwóch parafii: Tychowo (obejmującej Borzystaw, Czarnkowo, Kikowo, Krosinko) i Bukówko (wraz z Bukowem, Modrolasem, Retowem i Stosinem) w jedną dużą z siedzibą w Tychowie

1830, 1859, 1871 – rozbudowy i modernizacje kościoła w Tychowie

1848 – budowa kaplicy w Kikowie (w 1818 rozebrano poprzedni kościół)

1849 – uruchomienie w Kikowie "Domu ratunkowego", nazywanego od imienia Elżbiety, żony króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV – Elisabeth-Stiftung; do końca 1926 roku znalazło tu schronienie 727 osieroconych i zagrożonych chłopców w wieku 4-14 lat

Poł. XIX w. – budowa pałacu w Dobrowie

1854-1856 – budowa pałacu w Smęcynie (majątek należy do największych w powiecie)

I. 60. XIX w. – budowa kościoła w Wicewie z fundacji von Rhoedenów, właścicieli majątku

1862-1865 – budowa nowego kościoła w Smęcynie

1871 – zaludnienie na terenie gminy: Borzystaw (wieś + majątek) – 196 + 201 osób / 20 + 17 budynków mieszkalnych, Kowalki – 522 osoby / 53 domy, Krosinko (majątek) - 109 osób / 7 domów, Doble – 58 osób / 8 domów, Modrolas (wieś + majątek) – 48 + 84 osób / 5 + 4 domów, Stare Dębno (wieś + majątek) – 250 + 406 osób / 26 + 26 domów, Tyczewo (wieś + majątek) – 47 + 273 osób / 6 + 21 domów, Sadkowo – 396 osób / 35 domów, Tychowo – 566 osób / 56 domów, Dzieńciołowo – 181 osób / 16 domów, Dobrowo (2 majątki) – 197 + 221 osób / 16 + 17 domów, Kikowo (majątek) – 285 osób / 20 domów, Czarnkowo (majątek) – 169 osób / 13 domów

1878 – oddanie do użytku linii kolejową Białogard–Szczecinek

1882 – rozbudowa Elisabeth-Stiftung, może odtąd pomieścić jednocześnie 50 podopiecznych

1895 – budowa trasy kolejowej Poznań–Kołobrzeg, wybuch dżumy – mogiła zbiorowa budujących kolej na pn.-wsch. od Kikowa

k. XIX w. – założenie osady robotników leśnych – Podborsko (Pobanz)

1905 – zaludnienie powiatu gminy: Tychowo (wieś + majątek) – 783 + 649 mieszkańców / 76 + 45 domów, Doble (wieś + majątek) – 89 + 142 / 12 + 9, Stare Dębno (wieś + majątek) – 193 + 254 / 30 + 17, Dobrowo (wieś + majątek) – 264 + 326 / 35 + 17, Borzystaw (wieś + majątek) – 172 + 208 / 20 + 19, Kowalki 574 / 66, Tyczewo (wieś + majątek) – 116 + 225 / 19 + 18, Sadkowo – 369 / 36, Dzieńciołowo – 194 / 14, Kikowo – 366 / 23, Czarnkowo – 153 / 13

1905 – budowa wąskotorowej linii kolejowej Koszalin–Białogard

1911 – budowa wąskotorowej linii kolejowej Białogard–Bobolice

1913 – budowa budynku poczty w Tychowie

1913 – budowa obecnego dworu w Kikowie

1924 – wybudowanie sali gimnastycznej w Tychowie (ob. po przebudowie ośrodek kultury)

1926 – rozbudowa i unowocześnienie Elisabeth-Stiftung w Kikowie; obiekt na 65 miejsc

1932 – w ramach reformy ustrojowej Bukówko i Zaspy Wielkie zostają włączone do powiatu białogardzkiego

1939 – w Tychowie mieszka 2209 osób w 555 gospodarstwach domowych, wieś największa w powiecie, na terenie gminy funkcjonuje 18 majątków rolnych o areale ponad 500 ha, w tym 6 o powierzchni ponad 1 tys. Ha (największy – Tychowo – 3184 ha)

05.1944 – uruchomienie Stalagu Luft IV dla lotników alianckich w Modrolesie

03.1945 – zajęcie terenów gminy przez wojska radzieckie i polskie

30.07.1945 – uruchomienie polskiej szkoły podstawowej w Tychowie w budynku przedwojennej szkoły przy ul. Bobolickiej 54 – 2 nauczycieli, 23 uczniów

1953 – w Podborsku zostaje ulokowana jednostka Wojska Polskiego „38 Poligon Lotniczy” (do 1994); obecnie były budynek koszarowy wykorzystywany jest przez Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy

1960 – rozebranie kościoła w Smęcinie

1965 – w wyremontowanym pałacu w Dobrowie zostaje umieszczona szkoła podstawowa

1.10.1969 – otwarcie nowego budynku szkoły w Tychowie

1.01.2010 – Tychowo uzyskuje prawa miejskie

2012 – przejęcie przez Gminę pałacu w Dobrowie

2015 – przejęcie przez Muzeum Oręża Polskiego w Kołobrzegu kompleksu koszarowego po Armii Czerwonej w pobliżu Podborska (składy nuklearne) – od 2016 roku wystawa "Muzeum Zimnej Wojny"

2015 – podpisanie umowy o partnerstwie z Urzędem Neverin (Meklemburgia-Pomorze Przednie)

2016 – Tychowo ma 2518 mieszkańców, gmina 6864

2019 – w gminie 6741 mieszkańców

4.3. ZASADNICZE CECHY KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY

Ziemia tychowska charakteryzuje się czytelną formą średniowiecznego osadnictwa, uzupełnioną późniejszymi nawarstwieniami. Zachowały się tutaj materialne świadectwa dziejów tych ziem od zakładania pierwszych siedzib ludzkich, poprzez średniowieczną budowę państwa Gryfitów, zagarniętego w XVI wieku przez Brandenburgię – Prusy, umacnianie państwa pruskiego, XIX-wieczną industrializację, zmiany polityczne i ustrojowe po 1945 r. Każdy kolejny etap w historycznym rozwoju tych terenów pozostał utrwalony w krajobrazie.

O krajobrazie kulturowym Gminy Tychowo świadczą nie tylko obiekty wpisane do rejestru zabytków (w tym kościoły, folwarki, parki, zabytki techniki), ale także poszanowanie dla dziedzictwa niematerialnego i właściwe propagowanie wiedzy wśród kolejnych pokoleń mieszkańców.

4.3.1. MIASTO TYCHOWO

Miasto liczące ok. 2,5 tys. mieszkańców, położone na przecięciu dróg krajowych wojewódzkich: nr 167 w kierunku Koszalina, nr 169 na trasie Białogard - Bobolice, nr 170 w kierunku Połczyna Zdroju. Tychowo stanowi centrum administracyjne i usługowe gminy; od 01.01.2010 r. Tychowo posiada status miasta.

Układ przestrzenny w formie wielodrożnicy (o średniowiecznej metryce) z czytelnym układem owalnicy o dwuczłonowym nawsiu.

Zabudowa mieszkalna i gospodarcza zróżnicowana, powstała głównie na początku XX w. i w latach międzywojennych. W centrum miasta przy ulicach: Wolności i Kościelnej znajduje się kilka budynków mieszkalnych w typie kamienic – dwukondygnacyjne, murowane, tynkowane lub licowane cegłą, o elewacjach frontowych dekorowanych detalem architektonicznym, nawiązującym do stylów historycznych. Poza tym dominują domy wolnostojące, lokowane w linii zabudowy ulic (pierzei), ustawione kalenicowo, parterowe, z zabudową gospodarczą sytuowaną na zapleczu. Na przedłużeniu ulic: Bobolickiej, Topolowej, Leśnej wzniesiono domy typu willowego, odsunięte od ulicy, otoczone ogrodami.

Współczesne domy jednorodzinne budowane są przeważnie w płn.-wsch. części miasta, na przedłużeniu historycznych ulic oraz jako zabudowa uzupełniająca. Zabudowa blokowa jest lokalizowana na pld.-zach. krańcu miasta przy ulicach: Dworcowej i Szczecineckiej.

Obiekty sakralne

Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych, wzniesiony w XV wieku, rozbudowany w XIX wieku. Usytuowany w północnej części nawsia, między ulicami Wolności i Kościelną. Ryglowy, z kamienną częścią zachodnią, barokową kaplicą od południa i aneksem od wschodu, z wieżą-dzwonnicą nadbudowaną nad szczytem zachodnim.

Kaplica cmentarna ulokowana na cmentarzu komunalnym, zbudowana w końcu XIX w. murowana, ceglana.

Obiekty przemysłowe

Kuźnia - murowana, przełom XIX/XX w.

Gorzelnia - murowana, pocz. XX w.

Wieża ciśnień - murowana, przełom XIX/XX w.

Mleczarnia - murowana, 1 ćw. XX w., zmodernizowana.

Rejon energetyczny, ul. Dolna 6 – l. 20. XX w., ob. dom mieszkalny.

Obiekty komunalne

Dworzec kolejowy, ul. Kolejowa nr 7 - murowany z cegły, dwukondygnacyjny, o elewacjach dekorowanych ceglany detalem architektonicznym.

Hotel i restauracja „Jutrzenka” (d. Hotel Müller), ul. Wolności 19 – wzniesiony w l. 20. XX w., murowany, z oficyną od wschodu, piętrowy; po 1945 r. wnętrza przebudowane.

Basen i plac sportowy na płn.-wschodnim krańcu miejscowości; tereny rekreacyjne z l. 30. XX w., po 1945 r. zmodernizowane.

Dom Kultury, ul. Wolności nr 7 - murowany, 1 poł. XX w.

Założenie dworskie i folwarczne

Zespół dworsko-folwarczny kształtowany od XVIII w. do pocz. XX w., złożony pierwotnie z pałacu, parku i zabudowań gospodarczych. Pałac rozebrany w l. 70. XX w. Zabudowania folwarczne zbudowane w końcu XIX w. i w 1 poł. XX w., murowane i o konstrukcji ryglowej, przetrwały w różnym stanie technicznym i nadal są wykorzystywane.

Zieleń komponowana, parki, cmentarze

Park pałacowy założony w XVIII w. i powiększony w XIX w., krajobrazowy, o powierzchni 13,70 ha. Pierwotne rozplanowanie uległo zatarciu: w miejscu nieistniejącego pałacu ustawiono wieżę antenową, w płn.-wschodniej części parku powstał zespół budynków szkolnych, a w części płd.-wschodniej zbudowano domy mieszkalne - szeregowo, piętrowe. Drzewostan parku tworzy 95 gatunków i odmian, dominują: dęby, buki, olsze, klony, brzozy i daglezie. Najstarsze drzewa mają około 200 lat.

Cmentarz przykościelny o średniowiecznej metryce, rozplanowany na lekko wyniesionym terenie, otoczony kamiennym murem oporowym; wzdłuż muru rosną kasztanowce i lipy o cechach pomnikowych.

Cmentarz komunalny założony w XIX w., położony po północnej stronie ul. Wolności. Na cmentarzu znajduje się głąz „Tryglaw” - największy okaz głązu narzutowego na Pomorzu, o wysokości 3 m i około 50 m obwodu, objętości ok. 700 m³. Na głązie ustawiono rzeźbę z brązu „Ukrzyżowany”. Z dawnego układu przestrzennego cmentarza zachowała się aleja lipowa, kaplica zbudowana z 1 ćw. XX. oraz starodrzew.

4.3.2. WSIE GMINY TYCHOWO

Układy ruralistyczne

Obecny obszar gminy Tychowo charakteryzują się stosunkowo gęstą, ale zróżnicowaną siecią osadniczą, których formy wynikają z historycznych warunków własnościowych i uwarunkowań topograficznych. Najgęstsza sieć osadnicza występuje w płd.-zachodniej części gminy, wzdłuż dolin dwóch rzek: Parsęty i Liśnicy.

W krajobrazie gminy Tychowo znajdują się zarówno wsie o średniowiecznej genealogii, tj. wsie placowe (owalnice) i ulicówki, jak i wsie kolonizacyjne z XIX w. o rozproszonej zabudowie. Formy układów osadniczych cechuje znaczna trwałość, stąd w układach współczesnych wsi można odczytać – mimo nawarstwień - formę średniowiecznej lokacji.

Najliczniejszą grupę (27 wsi) stanowią wsie o średniowiecznej metryce, wśród których na szczególną uwagę zasługują układy przestrzenne posiadające zachowane elementy z tego okresu. Pierwotny układ owalnicy, o wrzecionowatym nawsiu z późniejszą formą wielodroźnicy, posiadają Tychowo i Stare Dębno.

Równie cenne są wsie z czytelnymi elementami okolic: Kowalki i Motarzyn.

Liczną grupę stanowią ulicówki: Borzysław, Bukowo, Doble, Dzięciołowo, Modrolas, Osówko, Rudno, Sadkowo, Trzebiszyn, Warnino, Wełdkowo i Zaspy Wielkie.

Wielodroźnice to: Bukówko, Dobrowo, Kikowo, Pobądz, Słonino, Smęcino, Tyczewo.

Drugą grupę typologiczną tworzą osady z założeniem pofolwarcznym: Buczki, Czarnkowo, Drzonowo Białogardzkie, Trzebiec, Wicewo i Wełdkowo. Do grupy trzeciej, układów wykształconych na skraju wielkoobszarowych folwarków, należą: Dobrochy, Krosinko, Liśnica, Retowo, Sławomierz, Żukówek. Czwartą grupę tworzą, występujące na obszarze całej gminy, osady leśne. Położone z dala od ciągów komunikacyjnych, często stanowią tzw. wybudowania jednodworcze jak np.: Giżałki, Nowe Dębno, Skarszewice, Solno, Zastawa.

Zabudowa wsi

Wsie posiadają z reguły zabudowę zwartą, rozlokowaną wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych (np. Sadkowo, Zaspy Wielkie, Tyczewo, Trzebiszyn, Wicewo), czasami rozmieszczoną w zespołach (np. we wsiach Bukówko, Dobrowo-Dobrówko, Stare Dębno).

Osobny typ zabudowy, powstałej w okresie międzywojennym i – czasami kontynuowanej - po 1945 r. stanowi zabudowa kolonijna. Taką zabudowę ma kolonia w Dobrowie – wzdłuż drogi Dobrowo-Bukówko oraz wzdłuż równoległej doń drogi gruntowej zlokalizowane są luźno rozmieszczone zagrody, składające się z budynku mieszkalnego i towarzyszącej zabudowy gospodarczej, okalającej podwórze.

Zabudowa kolonijna występuje również w okolicach wsi:

Osówko – zabudowa luźno obudowująca drogę, uzupełniana zabudową nową,
Motarzyn – rozproszona zabudowa kolonijna na zachód i północny-zachód od wsi,
Drzonowo Białogardzkie – kolonia kilku zagród, parami obudowująca drogę lokalną do Nosibądów oraz Sadkowo, Kowalki, Stare Dębno – pojedyncze zagrody, luźno obudowujące drogi dojazdowe do wsi.

Architektura sakralna

Do grupy najstarszych budowli w krajobrazie kulturowym gminy Tychowo należą kościoły; większość jest wpisana do rejestru zabytków. Historyczne kościoły ulokowane są na niewielkich wyniesieniach terenu, stanowią dominanty architektoniczne i historyczne we wnętrzach wsi. Na terenie gminy istnieje 12 obiektów sakralnych: 10 kościołów (parafialne i filialne) oraz kaplica cmentarna w Tychowie. Dwa kościoły zostały wybudowane po 1945 r.: Sadkowo (1986 r.) i Zaspy Wielkie (2019 r.). Nie zachował się ryglowy kościół w Smęcinie zbudowany w 1735 r.

Historyczne kościoły są zróżnicowane pod względem chronologicznym i materiałowym. Najstarsze kościoły mają metrykę późnośredniowieczną: dwa kamienne - Tychowo (XV w. - część), Bukówko (XV/XVI w.) oraz ryglowy - Kowalki (XVI w., przeb. XVIII i XIX w.) Drugą grupę stanowią XVII-wieczne kościoły ryglowe, które w następnych okresach były przebudowywane: Stare Dębno (1643 r., przeb. XIX w, odb. 1993 r.), Tyczewo (1681 r., rem. pocz. XX w.), Motarzyn (1683 r., rozb. XIX w., rem. 2010 r.). Cztery kościoły pochodzą z XIX w: dwa murowane Kikowo (1847 r. – ceglano-kamienny), Wicewo (1869 r. – ceglany) oraz dwa ryglowe Dobrowo oraz Tychowo (część wschodnia). Kaplica cmentarna w Tychowie została wzniesiona w kon. XIX w.

Cmentarze

Na obszarze Gminy Tychowo znajduje się 49 historycznych nekropolii; wśród których wyróżniamy cmentarze:

- przykościelne: Bukówko, Kikowo, Kowalki, Motarzyn, Smęcino, Stare Dębno, Tychowo, Tyczewo,
- ewangelickie nieczynne wiejskie,
- rodowe: von Kleistów w Starym Dębnie i Smęcinie, w Wicewie, Drzonowo Białogardzkie,
- upamiętnienie poległych podczas I wojny światowej – Zaspy Wielkie
- cmentarz komunalny (czynny) – Tychowo z upamiętnieniem na głazie Tryglaw

Datowanie tych obiektów jest zróżnicowane: przykościelne są równoczesne z kościołami, a niejednokrotnie starsze, jeśli na miejscu wcześniejszej lokowano kolejną świątynię (XV, XVI, XVII w.), przez wiejskie XIX-wieczne, po rodowe i upamiętnienia I wojny światowej - po 1918 r.

Cmentarze wiejskie – od 1797 r. obowiązywał w Prusach zakaz grzebania zmarłych w kościołach i w otoczeniu kościołów (por. wyżej cmentarze przykościelne). Nowe cmentarze zaczęto zakładać poza niwą siedliskową.

Obecnie – w zdecydowanej większości - zaniedbane, ze zdewastowanymi elementami nagrobków i ogrodzeń. Czytelne w przestrzeni wsi jako skupisko zieleni ze starodrzewem.

Wszystkie historyczne nekropolie podlegają ochronie (rejestr lub WEZ), w związku z tym prace porządkowe czy rewaloryzacyjne wymagają uzyskania pozwolenia WUOZ.

Pomniki/upamiętnienia

Modrolas

Niemiecki obóz jeniecki dla lotników wojsk alianckich w Modrolesie Stalag Luft IV, założony został wiosną 1944 r. jako podobóz Stalagu Luft III w Żaganiu. Obóz położony był pomiędzy osadą Modrolas, a wsią Podborsko leżącą przy drodze głównej do Tychowa. Pierwszych 64 jeńców do częściowo przygotowanego obozu trafiło 14 maja. W miarę rozbudowy obozu liczba jeńców wzrastała. Latem do obozu dotarły transporty jeńców z m. in. Dulagu Luft Wetzlar, Budapesztu oraz Stalagu Luft VI Heydekrug na Litwie (obóz Stalag Luft VI został ewakuowany w lipcu 1944 roku a znajdujących się w nim jeńców przetransportowano koleją do portu w Kłajpedzie a następnie drogą morską skierowano do Świnoujścia. Przeprawa przez Bałtyk trwała ok 48-56 godz. Ze Świnoujścia jeńcy zostali przewiezieni pociągiem do stacji Podborsko. W styczniu 1945 r. przebywało w obozie prawie 10 tys. jeńców z armii USA, Wielkiej Brytanii (wśród nich także ok. 60-ciu Polaków). Jeńcami byli żołnierze różnych narodowości m. in. Kanadyjczycy, Australijczycy, Francuzi, Belgowie, Rosjanie. W związku ze zbliżającym się frontem wschodnim zarządzona została ewakuacja obozu. Chorych wywieziono pociągiem do Stalagu Luft I w Barth (Północne Niemcy), natomiast pozostali jeńcy w dniach 6-8 lutego 1945 roku zostali zmuszeni do morderczego marszu przez Białogard, Świnoujście do Stalagu XI B Fallingbostel. Jeńcy przeszli łącznie ok 950 km a ich trwająca ok 2-3 miesiące mordercza wędrówka, która kosztowała życie wielu z nich nazwana została „Marszem Śmierci”.

Jeńców obozu i ich losy upamiętniają dwa pomniki:

- na stacji kolejowej Podborsko, przed budynkiem stacyjnym znajduje się pomnik poświęcony amerykańskim jeńcom wojennym. Na głazie umieszczony jest napis (w językach polskim i angielskim) *Od maja 1944 do lutego 1945 z dworca Kiefheide (Podborsko) do obozu „Stalag Luft 4 Gross Tychow” drogą niewoli przeszło 10 000 jeńców wojennych USA i koalicji antyhitlerowskiej. Na stację kolejową w latach 1944–1945 przywożono jeńców alianckich z całej Europy i stąd maszerowali 3 km na północ- wschód w głąb lasu.*
- na terenie obozu, w pobliżu ruin bunkra i fundamentów baraków w 1992 r. odsłonięto pomnik autorstwa Zygmunta Wujka z Koszalina złożony z dwóch głazów narzutowych na cokółkach i ustawionej pomiędzy nimi „steli”, przedstawiającej postać lotnika i śmigłem samolotu oraz napisem (po angielsku i po polsku) *Obóz jeniecki alianckich lotników z wojny 1944-1945.* Na bocznych kamieniach tablice pamiątkowe, po lewej w języku angielskim, po prawej w języku polskim: *Od maja 1944 do lutego 1945 – „Kriegsgefangenen Lager Luft IV Kiefheide bei Gross Tychow (Podborsko)”, w którym przebywało ok. 10 000 lotników jeńców wojennych koalicji antyhitlerowskiej: Amerykanie, Brytyjczycy, Kanadyjczycy, Australijczycy, Francuzi, Belgowie, Polacy, Rosjanie i inni. W dniach 6-8 lutego 1945 obóz został ewakuowany „marszem śmierci” do Stalagu XI B, który został wyzwolony 16 kwietnia 1945 r.*

Na terenie dawnego obozu organizowane są uroczystości upamiętniające rocznice jego ewakuacji. Organizowane przez Bałtyckie Stowarzyszenie Miłośników Historii PERUN oraz Gminę Tychowo Marsze Pamięci, mają swój symboliczny początek na stacji PKP w Podborsku. Podczas uroczystości organizowanych w 2019 r. Muzeum Oręża Polskiego przygotowało wystawę pt. „Stalag Luft IV” prezentującą m.in. pamiątki po jeńcach oraz szczątki ciężkiego bombowca Avro Lancaster, zestrzelonego podczas bombardowania Szczecina.

[załącznik nr 1](#) - zawiera dodatkowe dane dotyczące Modrolasu

W gminie są zachowane pomniki poległych w **I wojnie światowej**

- Bukówko, w parku podworskim - głaz z wymienionymi 7 poległymi w I WŚ z rodziny von Heydebreck, właścicieli majątku (wg GEZ błędnie oznaczony jako cmentarz rodowy)
- Kikowo, na ptn.-zachód od wsi - głaz granitowy osadzony między pniami czterech dębów, które znajdowały się w tym miejscu wcześniej i były już wiekowe. Do głazu zamocowany metalowy krzyż łaciński. Do założenia prowadzi wytyczona aleja zakończona przed pomnikiem okrągłym placem. Pomnik upamiętniał poległych z Kikowa i Krosinka. W 1997 pomnik odrestaurowany dzięki pieniądzom od byłych mieszkańców. Przed pomnikiem ustawiona jest polsko-niemiecka tablica informacyjna.
- Zaspy Wielkie, w parku podworskim - głaz narzutowy z nazwiskami 11 poległych mieszkańców wsi, pierwotnie otoczony mniejszymi z nazwiskami poszczególnych żołnierzy (wg GEZ błędnie oznaczony jako cmentarz wojenny)

Na cmentarzu przykościelnym w Kikowie znajduje się pomnik upamiętniający mieszkańców wsi spoczywających na cmentarzu. Pośród trzech tablic poświęconych

członkom rodziny von Kleist-Retzow jedna poświęcona jest poległemu w I wojnie światowej lotnikowi.

Kapliczki i krzyże przydrożne

Są to elementy tzw. małej architektury, które pojawiły się w przestrzeni kulturowej naszego regionu po 1945 r. Dotyczy to szczególnie kapliczek związanych z kultem maryjnym i świętych – pierwotnie nieobecnych na obszarach protestanckich. Krzyże misyjne znajdują się praktycznie przy każdym kościele. Na części historycznych upamiętnień I-wojennych pojawiły się wraz z napływem nowych mieszkańców elementy katolickie.

Krzyże przydrożne i kapliczki na terenie gminy Tychowo są usytuowane przeważnie w centrum zabudowy wsi: w linii zabudowy (Modrolas, Osówko, Pobądz, Podborsko, Zaspy Wielkie), na skrzyżowaniach dróg (Borzystaw, Doble, Drzonowo, Pobądz, Retowo) oraz na terenie przydomowych ogródków (Bukowo, Dobrowo, Sadkowo). W Starym Dębnie krzyż umieszczono na drzewie. Na skraju zabudowy wsi, przy drogach wyjazdowych ustawiono krzyże we wsiach: Dobrochy, Czarnkowo, Motarzyn, Słonino, Smęcino, Warnino i Trzebiszyn.

Założenia dworsko-folwarczno-parkowe

Majątki szlacheckie (z folwarkami) występowały w większości wsi na terenie gminy Tychowo. Do czasów współczesnych zachowało się (w różnym stopniu) 21 zespołów rezydencyjno-parkowo-folwarcznych, które w części są wpisane do rejestru zabytków lub ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków¹⁸. Zabudowa zespołów podworskich wyróżnia się w krajobrazie wsi zarówno kompozycją, strukturą jak i skalą zabudowy. Klasyczny układ założenia podworskiego to: część rezydencyjno-parkowa, budynki gospodarcze, obiekty przemysłowe (np. gorzelnia, krochmalnia, płatkarnia, młeczarnia), dom rządcy, dom gorzelnianego, kolonia mieszkalna robotników folwarcznych, czasami tartak, kuźnia lub młyn.

Z pierwotnej **zabudowy rezydencjonalnej** (mieszkalnej) zachowało się 17 obiektów: 3 pałace, 10 dworów i 4 domy rządcy. Są to budynki murowane (ceglane i tynkowane), wzniesione w okresie od 1 poł. XIX do I. 30 XX w. Na szczególną uwagę zasługują: neogotycki pałac w Dobrowie (2 poł. XIX w.), neorenesansowe pałace w Smęciniu (1854-56) i Bukówku (1873 r.). Stan zachowania tych obiektów jest zróżnicowany - najlepiej zachowane są obiekty użytkowane (np. Bukówko, Drzonowo, Kikowo, Sadkowo, Słonino, Zaspy Wielkie). Obiekty opuszczone lub o nieuregulowanej sytuacji własnościowej są zagrożone, np. Dobrowo, Smęcino, a całkowicie zrujnowany pałac w Rudnie został wykreślony z rejestru zabytków.

Historyczna zabudowa folwarczna datowana jest na okres: XIX – 2 ćw. XX wieku. Zbudowane z cegły i kamieni, w formach masywnych, okazałych budowli, zdobione detalem architektonicznym. Najlepiej zachowane zespoły zabudowy folwarcznej znajdują się w Tychowie, Bukówku, Dobrowie i Wicewie. W większości jednak pozostają w złym stanie technicznym lub w ruinie. Budynki użytkowane często są przekształcone i pozbawione pierwotnego charakteru. W granicach założeń podworskich w Tychowie i w Bukowie zachowały się dwie wieże ciśnień.

¹⁸ Wykazy zawarte zostały w odrębnych załącznikach niniejszego opracowania.

Parki podworskie (21 założeń) stanowią najlepiej zachowany element historycznych zespołów rezydencyjnych, choć tylko 12 parków ma czytelne ślady pierwotnych (stylowych) układów przestrzennych. Są to niewielkie (kilkuhektarowe) parki, założone w XIX wieku, o kompozycjach krajobrazowych. Na tym tle wyróżnia się ok. 14 ha park pałacowy w Tychowie, założony w 2 poł. XVIII w. i rozbudowany w XIX w. Wpisem do rejestru zabytków objęto osiem parków: Buczki, Bukówko, Dobrowo, Rudno, Smęcino, Tychowo, Tyczewo, Wicewo. Parki podworskie pozbawione systematycznej i prawidłowej pielęgnacji wymagają obecnie pilnych prac rewitalizacyjnych.

Zieleń przydrożna

Do bardziej charakterystycznych elementów krajobrazowo-kulturowych terenów gminy Tychowo należą **alejowe** obsadzenia dróg łączących poszczególne miejscowości i szpalery drzew zadrzewień śródpolnych, znaczących granice rozłogów poszczególnych majątków. Na terenie gminy zachowała się większość alejowych obsadzeń drzew z gatunków: lipy, klony, dęby, kasztanowce i jesiony.

Zabudowa chłopska

Zachowana historyczna zabudowa wiejska w Gminie Tychowo pochodzi przeważnie z przeł. XIX i XX w. oraz 1 poł. XX w. Zagrody chłopskie, złożone z budynków mieszkalnych i obiektów gospodarczych, wzniesiono w większości z cegły ceramicznej. Sporadycznie zachowały się relikty ryglowe (obecnie przekształcone lub wyburzane: Kowalki, Stare Dębno, Rudno)¹⁹. Budynki mieszkalne charakteryzują się skromną formą architektoniczną i niewielką skalą, parterowe, pod dachami dwuspadowymi. Coraz częściej historyczne ceglane elewacje zastępują docieplenia i cienka warstwa tynku (modernizacje). W części obiektów z pocz. XX wieku zachowały się nieco bogatsze wystroje elewacji w postaci opasek wokółotworowych oraz gzysów kordonowych i wieńczących (Motarzyn, Sadkowo, Tychowo, Smęcino). Obiekty gospodarcze w większości przebudowane po 1945 r., utraciły swoją pierwotną funkcję.

Obiekty użyteczności publicznej

Szkoły stawiane były zwykle w centrum wsi, w pobliżu kościoła. Od lat 70. XIX w. (w związku z rozporządzeniem z 1872 r. w sprawie szkolnictwa) obiekty te wznoszono według jednolitych projektów, z odpowiednią ilością i wielkością okien doświetlających izby szkolne, z mieszkaniem dla nauczyciela.

Na terenie gminy zachowało się 17 budynków szkolnych, zbudowanych na początku XX w. Są to budowle o skromnej formie architektonicznej – parterowe, z użytkowym poddaszem, o elewacjach licowanych cegłą lub różnicowanej fakturze (z tynkowanymi płycinami, dekorowane motywami ostrołukowych blend i krzyży).

¹⁹ Zarówno w rejestrze zabytków jak i w wykazie wojewódzkiej ewidencji zabytków nie został ujęty żaden obiekt zabudowy chłopskiej.

Świetlice wiejskie służące całej społeczności lokalnej zachowały się m.in. w: Sadkowie i Starym Dębnie. Są to budynki ceglane, o skromnym wystroju, pochodzące głównie z l. 20-30 XX w.

W Tychowie zachował się budynek **hotelu**, ul. Wolności 19, który nadal pełni pierwotną funkcję.

W latach międzywojennych w Tychowie zbudowano **schronisko młodzieżowe** przy ul. Topolowej, ale drewniany budynek uległ zniszczeniu w wyniku pożaru. Z tego samego okresu pochodził **basen i plac sportowy**.

Zabytki techniki

Zespoły stacyjne i dworcowe w Tychowie i Podborsku, wzniesione pod koniec XIX wieku, ceglane, typowe, z domami mieszkalnymi dla pracowników kolei.

Pozostały **kuźnie** w Modrolesie i Starym Dębnie, relikw **piekarni** w Kowalkach, 4 **remizy** (Kowalki, Pobądz, Sadkowo, Zaspy Wielkie).

Charakterystycznym elementem w krajobrazie wsi gminy Tychowo są murowane **wieże transformatorowe** z l. 20-30. XX w. oraz zabudowa Rejonu Energetycznego w Tychowie z okresu międzywojnia.

Młyny wodne – osada młyńska Zastawa z domem mieszkalnym i relikwem urządzeń hydrotechnicznych oraz obiekty młyńskie w Doblach, Dobrowie, Osówku, Smęcinie.

Mosty - kolejowy k. XIX w. - w Dobrowie i Stoninie.

Zasadnicze elementy waloryzujące tereny miejsko- wiejskiej gminy Tychowo to:

- ✓ wsie o czytelnych średniowiecznych założeniach ruralistycznych (w tym i owalnice),
- ✓ liczne zespoły folwarczno-rezydencyjno-parkowe
- ✓ częściowo zachowana zabudowa z okresu od kon. XIX po 1 poł. XX w.
- ✓ charakterystyczna w przeszłości dla obszaru gminy zabudowa ryglowa obecnie jedynie w formie relikwowej
- ✓ obiekty sakralne kościoły, kaplice (od XV – do l. 30 XX w.)
- ✓ liczne historyczne nekropolie

4.3.3. DZIEDZICTWO ARCHEOLOGICZNE

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie gminy pochodzą z epoki kamienia, a dokładniej mezolitu oraz neolitu. W stosunkowo dużym nasileniu osadnictwa z tego okresu odkryto niewiele obozowisk.

Dość liczną grupę stanowią pozostałości osadnictwa, których chronologię określono jako starożytność. Nie jest to precyzyjne określenie przynależności danego stanowiska archeologicznego do konkretnego przedziału czasu i wskazuje na okres od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza. Częstokroć jest to wynik zbyt dużego rozdrobnienia lub niewielkiej ilości ruchomego materiału zabytkowego znalezionej na danym obszarze.

Na przestrzeni wielu okresów, to jest od okresu trwania kultury łużyckiej po schyłek okresu wpływów rzymskich osadnictwo występuje w coraz większym nasileniu ilościowym, przy zwiększającym się znaczeniu funkcjonalnym osad oraz cmentarzysk.

Duża ilość cmentarzysk nie została przypisana do konkretnej epoki lub kultury, więc są to stanowiska o nieokreślonej chronologii lub z grubsza określonej jako starożytność. Wśród nich dominują cmentarzyska kurhanowe, których nasilenie występowania można zaobserwować w rejonie miejscowości Bukowo, Rudno oraz Wełdkówko.

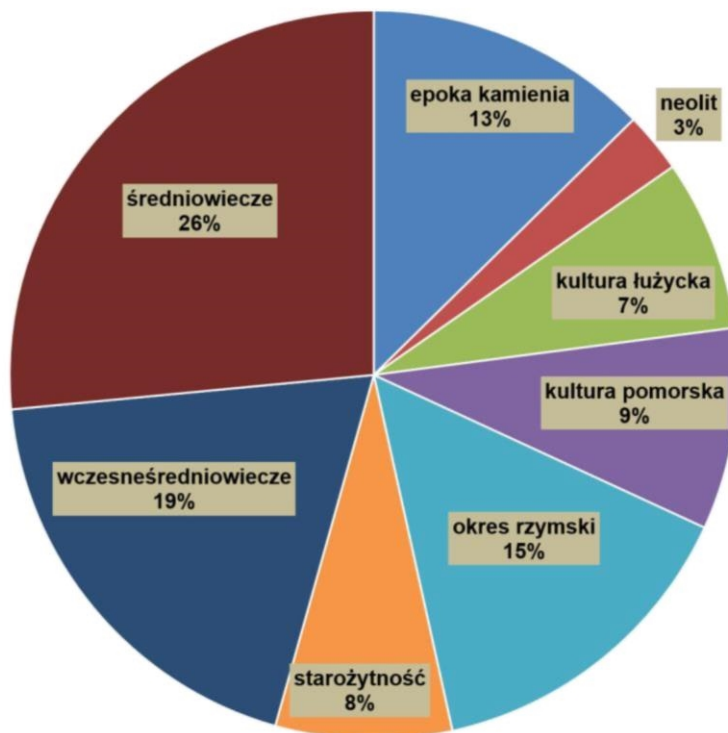
Największa ilość stanowisk związana jest z okresem średniowiecza. Są to stanowiska o dość młodej metryce, dlatego też miały większą szansę zachować się do czasów obecnych. We wczesnym średniowieczu dużego znaczenia nabierają osady, zarówno pod względem ilości jak ważności. Podobnie sytuacja wygląda w odniesieniu do osadnictwa późnośredniowiecznego, z tym że następuje tutaj jego wyraźne natężenie w stosunku do okresu poprzedniego. Z późnym średniowieczem wiąże się powstanie dwóch gródków stożkowatych. Jednakże istnieją jeszcze dwa domniemane grodziska o nieokreślonej chronologii, które mogą być tworem naturalnym pomimo posiadania własnej formy krajobrazowej.

Jako najmłodsza epoka, zarazem charakteryzująca się najlepiej zachowanymi pozostałościami jest nowożytność. Występowanie obiektów z tego okresu jest zauważalne przy większości stanowisk. Zastanawiający jest ich brak na stanowiskach odkrytych w rejonie miejscowości Dobrówko, Osówko oraz Wicewo.

Niewątpliwie najistotniejszym czynnikiem wpływającym na zasiedlenie tych terenów gminy Tychowo miały rzeki Liśnica, Parsęta, Kowalówka oraz Leszczyńska wraz z dolinami, a także inne rzeczki czy jeziora występujące na danym terenie. Dostęp do pitnej wody był podstawowym warunkiem osiedlania się ludności w danym rejonie, jednakże niebagatelny wpływ na osadnictwo miały korzystne warunki glebowe wykształcone wzdłuż dolin rzek.

Wykaz stanowisk archeologicznych - [załącznik nr 5](#)

Gmina Tychowo
stanowiska archeologiczne
chronologia

4.3. 4. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

Ziemia tychowska jest miejscem posiadającym swoisty klimat (*genius loci*), Współtworzą go zarówno istniejące zabytki, jak i historyczne postaci, które żyły tu od średniowiecza po czasy współczesne.

Na cmentarzu w Tychowie znajduje się pomnik przyrody, największy w Polsce i drugi w Europie głaz narzutowy Trygław (gnejs), o wymiarach: obwód – 44 m, wysokość nad ziemią – 3,8 m, pod ziemią poniżej 4 m; długość 13,7 m, szerokość 9,3 m, objętość ok. 700 m³, masa – 2 tysiące ton. 1 listopada głaz wykorzystywany jest jako ołtarz polowy w czasie mszy na cmentarzu. Na jego szczycie umieszczono krzyż z figurą Chrystusa (rzeźbiarza Wilhelma Theodora Achtermanna, odlana w berlińskiej odlewni żeliwa przez Moritza Geiða), a poniżej metalową tablicę (kopię oryginalnej z 1874 r.) z niemieckim napisem: „Bałwochwalstwo i grzech pokryły ziemię ciemnością. Śmierć Chrystusa sprowadza nowe światło i życie. Zrzuca Trygława w niepamięć pod kamień. I sprowadza ludzi na łono Ojca!” (autorstwa fundatora tablicy Hansa-Hugo von Kleista-Retzowa z Kikowa). Pod napisem widnieje wizerunek stojącego na głazie nagiego mężczyzny z księżycem w ręku, zza jego ramienia wyłania się głowa kobiety z rozwichrzonymi włosami.

Legendy związane z głazem

- Gdy w 1124 r. do Wolina dotarła misja chrystianizacyjna biskupa Ottona z Bambergu, pogańscy kapłani zabrali z wolińskiej świątyni złotą figurę boga

Trygława i ukryli w wiosce pod Gryficami. Potem zabrał ją stary kapłan, zmylił pogoń i poszukał kolejnej kryjówki - właśnie pod głazem w Tychowie.

- Mistrz budujący kościół w Tychowie zawarł pakt z diabłem. Jeżeli diabeł zbuduje świątynię przez noc do pierwszego piania koguta, to mistrz odda mu duszę. Gdy czart kończył już pracę mistrz wbiegł do kurnika i obudził koguta. Ptak głośno zapiął. Rozzłoszczony diabeł poleciał do Szwecji, znalazł olbrzymi głaz i cisnął nim ponad Bałtykiem w nowy kościół. Jednak chybił, zostawiając na kamieniu odciski szponów.

Inne legendy i anegdoty związane z terenem gminy

O zaczarowanej księżniczce (Kikowo)

Koło Kikowa znajduje się staw, o którym mówi się, że mieszka w nim zaczarowana księżniczka. Każdego roku w dzień Świętego Jana opuszcza go, aby uprać swoje ubranie lub spacerować wokół brzegu. Podobno szczęściarze mogą ją zobaczyć. Ponieważ jest bardzo piękna, żaden człowiek nie może się jej oprzeć. Ona skinie, chwyta go za rękę, a on idzie za nią. Kto wejdzie z nią do stawu - nigdy nie wraca.

O charakterze mieszkańców Starego Dębna

Opinia pastora, że „w Dębnie wszystkie szelmy i hulaki się spotkały”

Na terenie Gminy Tychowo funkcjonuje **Gminna Biblioteka Publiczna, Gminny Ośrodek Kultury:**

- Gminna Biblioteka Publiczna w swojej działalności nie uwzględnia tematyki regionalnej
- Gminny Ośrodek Kultury w Tychowie, ani żadna z podlegających mu świetlic wiejskich, nie prowadzi żadnych działań promujących dziedzictwo kulturowe i historię regionu, jedynie opiekuje się dwoma zespołami:
- od 2010 roku działa 10-osobowy Zespół Ludowy „Dobrowianki”, w repertuarze utwory ludowe, biesiadne, a także autorstwa członków zespołu
- od 1979 działa Zespół Ludowy „Radość”, w skład którego wchodzi 9 osób
- w gminie nie działa żadne stowarzyszenie, które zajmowałoby się promocją dziedzictwa kulturowego i historycznego gminy

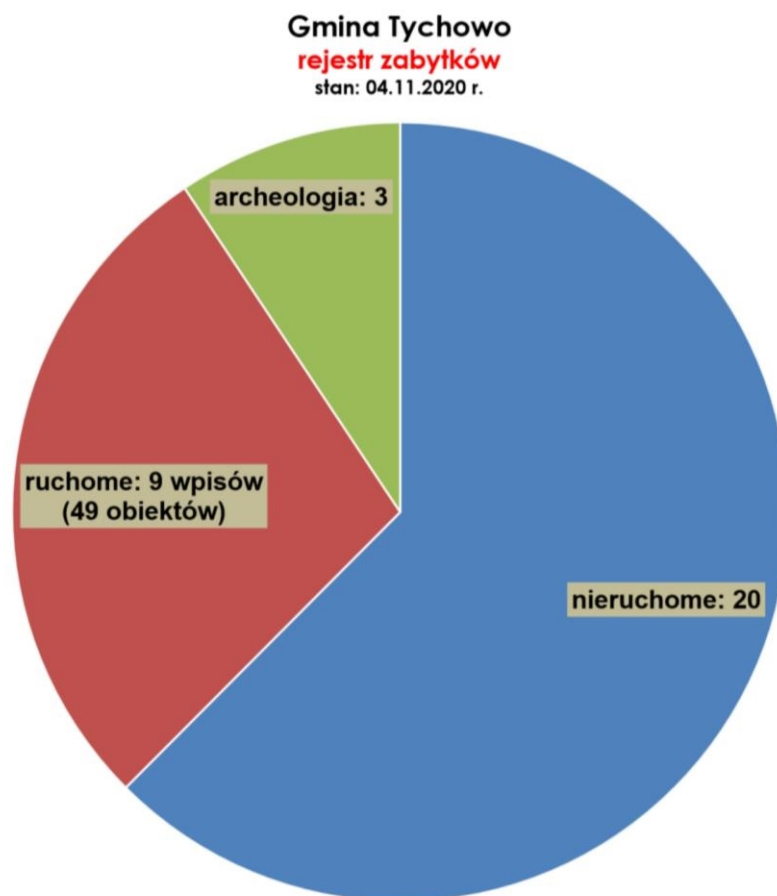
Wydarzenia kulturalne:

- Transgraniczne Spotkania z Kulturą w Tychowie – w ramach współpracy z Urzędem Neverin
- Przegląd Zespołów i Solistów Ludowych „Tychowo na Ludowo” (w 2019 – XVIII)

5. OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY TYCHOWO USTANOWIONA PRAWNIE

5.1. REJESTR ZABYTKÓW

Jak wyżej wspomniano formy ochrony krajobrazu kulturowego i zabytków reguluje art. 7 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Na terenie gminy Tychowo stosunkowo niewiele (20) obiektów i obszarów posiada prawną ochronę w postaci wpisu do rejestru zabytków.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

W obrębie gminy Tychowo zaewidencjonowano aktualnie 528 stanowisk archeologicznych. Stworzono dla nich indywidualne dokumentacje konserwatorskie w postaci Kart Ewidencji Stanowiska Archeologicznego, będących elementem składowym większej bazy danych stanowisk archeologicznych obejmujących obszar całej Polski, to jest Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Poszczególne stanowiska archeologiczne przypisane są do konkretnych miejscowości, w obwodzie których występują. Ponieważ ewidencja AZP tworzona jest od kilkadziesiąt lat nazwy te nie zawsze muszą pokrywać się z obecnymi granicami obrębów geodezyjnych.

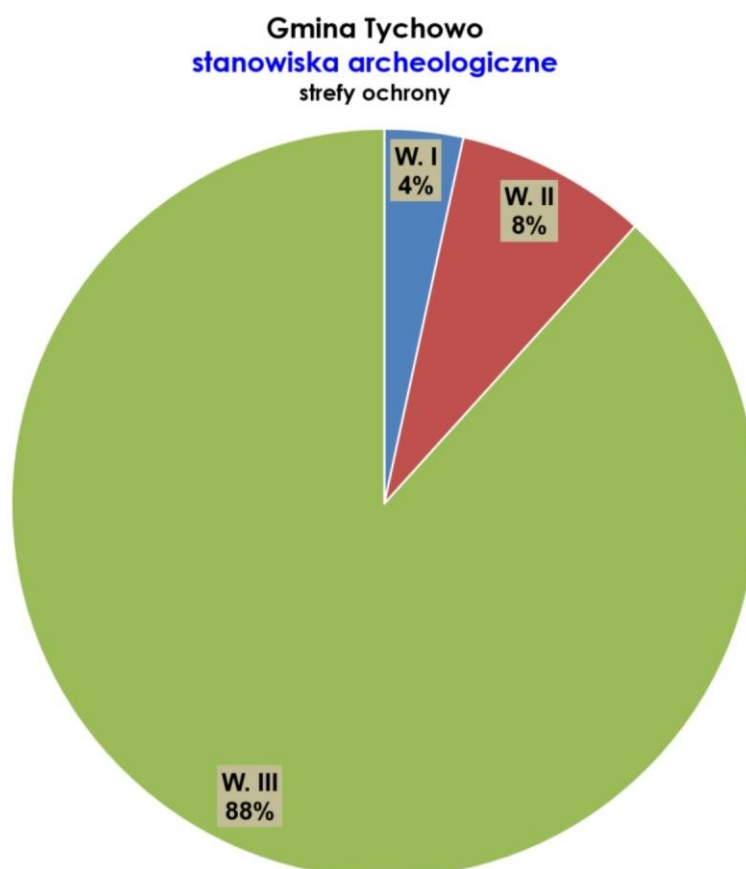
Spośród nich **trzy wpisano do rejestru zabytków archeologicznych województwa zachodniopomorskiego**. Są to:

1. **Kowalki**, gmina Tychowo – obszar wiejski, **stanowisko 1** (AZP 20-22/76); decyzja nr 830 z dnia 29 maja 1971 roku;
2. **Stare Dębno**, gmina Tychowo – obszar wiejski, **stanowisko 2** (AZP 21-21/101); decyzja nr 636 z dnia 11 listopada 1967 roku;
3. **Wełdkówko**, gmina Tychowo – obszar wiejski, **stanowisko 1** (AZP 19-22/8); decyzja nr 637/A z dnia 11 listopada 1967 roku.

W przypadku dwóch obiektów, to jest Stare Dębno - stanowisko 2 oraz Wełdkówko - stanowisko 1 przedmiotem ochrony są grodziska datowane na okres późnego średniowiecza. W rzeczywistości są to gródki stożkowate otoczone fosą oraz wałem zewnętrznym. Ich stan jest dobry, jednakże oba obiekty są porośnięte drzewami oraz roślinnością wyższą co uniemożliwia podziwianie ich formy w pełnej krasie.

W przypadku stanowiska Kowalki 1 przedmiotem ochrony jest cmentarzysko birytualne z późnego okresu wpływów rzymskich (III-V w n.e.), w obrębie którego znajdują się pochówki szkieletowe oraz ciałopalne. Jest to cmentarzysko płaskie, nie wyróżniające się w terenie. Obszar obiektu jest nieużytkiem porośniętym lasem sosnowym oraz trawą. Stan zachowania tego stanowiska jest zły. Zostało ono w dużej mierze zniszczone przez badania archeologiczne oraz liczne wybierzyska piachu, a jego obszar jest traktowany jako wysypisko śmieci.

Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków objęte są strefą „W I” pełnej ochrony konserwatorskiej, wykluczającej całkowicie działalność inwestycyjną.

Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Gminy Tychowo znajduje się **20 obiektów** wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych woj. zachodniopomorskiego (stan na 02.11.2020 r.). Obiekty wpisane do rejestru zabytków znajdują się w 12 miejscowościach: Buczki (1), Bukówko (3), Dobrowo (2), Kikowo (1), Kowalki (2), Motarzyn (1), Rudno (1), Smęcino (2), Stare Dębno (1), Tychowo (2), Tyczewo (2), Wicewo (2). Największą grupę zabytków wpisanych do rejestru stanowią kościoły (9) oraz parki dworskie / pałacowe (7). Ponadto występują: 2 pałace i 2 cmentarze przykościelne (otoczenie zabytkowych świątyni).

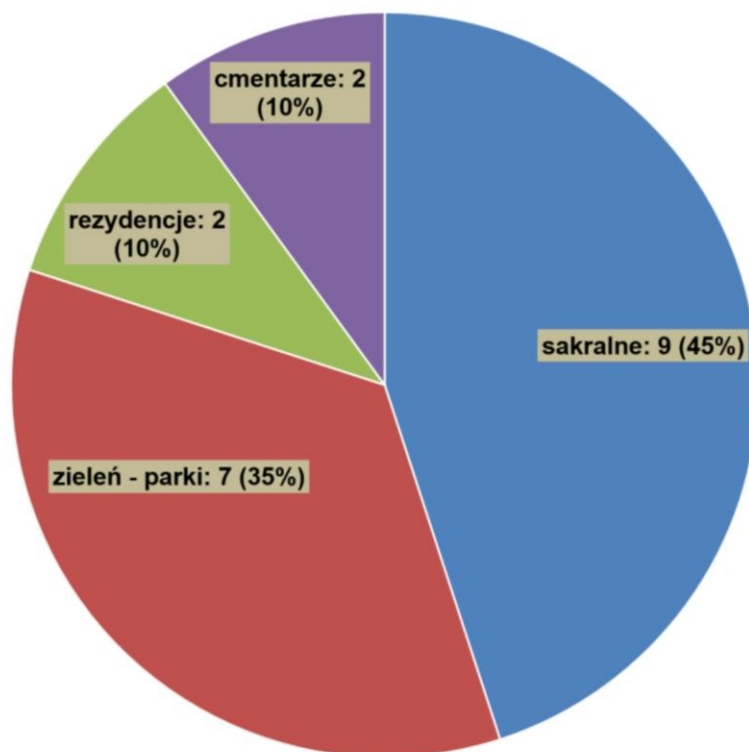
Większość zabytków pochodzi z XIX wieku i są to głównie założenia dworsko-parkowe. Trzy obiekty mają metrykę późnośredniowieczną i są to kościoły w Tychowie (XV w. - część zachodnia) oraz Bukówku i Kowalkach (XVI-wieczne). Na szczególną uwagę zasługuje 6 kościołów ryglowych (Dobrowo, Kowalki, Motarzyn, Stare Dębno, Tychowo i Tyczewo), o zróżnicowanej metryce i formach architektonicznych.

Rejestr nie jest zbiorem zamkniętym. Wpisy dokonywane są na wniosek właściciela lub z urzędu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

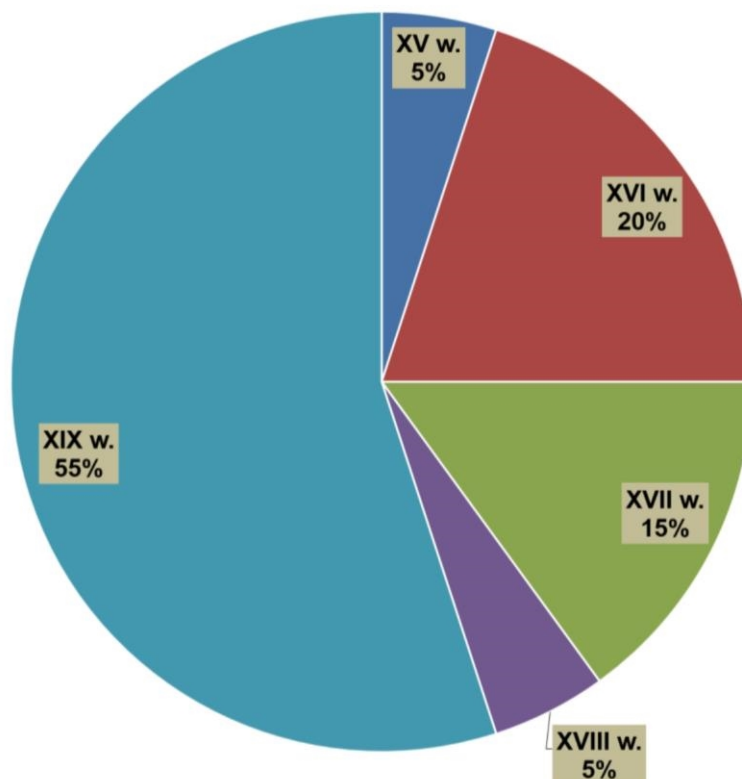
W odniesieniu do obiektów wpisanych do rejestru zabytków wykonywanie wszelkich prac budowlanych (remontowanie, modernizacja, nadbudowa, rozbudowa, wymiana stolarki i pokrycia dachowego, prace ziemne, ogradzanie, podział działki, wycinka drzew i zmiana sposobu użytkowania) wymaga wydania decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, uzgodnionej z organem właściwym d/s ochrony zabytków, wydania decyzji o zezwoleniu na budowę po uzyskaniu zaleceń konserwatorskich tego organu i uzyskaniu przez wykonawcę pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prowadzenie prac konserwatorskich, robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków nieruchomych – załącznik nr 2

Gmina Tychowo
rejestr zabytków nieruchomych
(typologia)

Gmina Tychowo
rejestr zabytków nieruchomych
chronologia

Zabytki ruchome (opis ogółem)

Na terenie gminy Tychowo zachowanych jest 151 zabytków ruchomych (w liczbie tej nie uwzględniono 14 obiektów brakujących). Są to dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej stanowiące, w zdecydowanej większości, historyczne wyposażenie tutejszych kościołów. Zaledwie kilka obiektów pochodzi z wystrojów budynków świeckich - pałaców i dworów. Wszystkie zabytki zostały zinwentaryzowane (w l. 60. - 90. XX w.) i włączone do wojewódzkiej ewidencji konserwatorskiej. **W liczbie tej 49 obiektów wpisanych jest do rejestru zabytków na podstawie 9 decyzji administracyjnych.**

Zbiór kart ewidencyjnych zabytków ruchomych przechowywany jest w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Koszalinie.

Na omawianym terenie przeważają pojedyncze zabytki sakralne z różnych epok stylowych (od romanizmu po pocz. XX w.), obrazujące przemiany artystyczne i duchowe regionu. Całościowe i jednorodne stylistycznie **zespoły wyposażeń** wnętrza zachowane są tylko w dwóch kościołach - w Dobrowie i Wicewie. W niewielkim, salowym wnętrzu kościoła ryglowego w Dobrowie (pierwotnie kaplica grobowa w zespole rezydencyjno-parkowym) znajduje się oryginalne, klasycystyczne wyposażenie (z pocz. XIX w.) ufundowane przez właścicieli tutejszego majątku rodzinę von Kleist: ołtarz ambonowy oraz przegroda dawnej loży kolatorskiej (z ruchomymi, opuszczanymi płycinami) umieszczona w miejscu empory muzycznej. Obiekty te cechuje jednorodna ornamentacja z przewagą motywów laurowych wieńców, festonów, kwiatowych girland i kampanuli. Kolejne, kompletne i jednolite stylowo, wyposażenie wnętrza sakralnego to neogotyckie sprzęty w kościele w Wicewie (dawnej kaplicy rodowej Rhodenów), harmonijnie komponujące się także z wystrojem architektonicznym ścian i witrażami. W niezmiennym stanie od czasu powstania (ok. poł. XIX w.) zachowały się tutaj: ołtarz, ambona, chrzcielnica, loża kolatorska, stalle, ławki, empora zachodnia. Sprzęty te wyróżniają się dobrej klasy opracowaniem snycerskim z motywami laskowań i maswerków (o kształcie trój- i czwórliści wpisanych w ostrołuki), fryzów arkadkowych, ażurowych wimperg i pinakli z żabkami, kręconych kolumnienek.

Ołtarze zachowane na terenie gminy Tychowo stanowią najcenniejszą grupę obiektów, o zróżnicowanej formie kompozycyjnej i cechach stylowych, z opracowaniem malarskim, rzeźbiarskim i snycerskim. Najstarszy pośród nich to zabytek o unikatowej wartości artystycznej i znaczeniu ponadregionalnym - późnogotycki tryptyk (datowany na pocz. XVI w.) w Tychowie (przeniesiony w 1976 roku z kościoła w Starym Dębnie). Zawiera płaskorzeźbione i polichromowane przedstawienia: *Zwiastowanie* w szafie środkowej oraz w skrzydłach bocznych postaci *Św. Bartłomieja* i *Św. Jana*. Na rewersie skrzydeł tryptyku namalowana jest *Msza Św. Grzegorza*, temat ikonograficzny rzadko spotykany na terenie Polski. Z późniejszego okresu (pocz. XVII w.) pochodzi malowana predella ze sceną *Ukrzyżowania* i herbami rodów von Kleist i Heydebreck (w polach bocznych). Kolejny chronologicznie ołtarz (z 1 poł. XVII w.) to znajdujące się w Tyczewie nowożytne, poreformacyjne (o luterzańskim charakterze) retabulum architektoniczne, wzbogacone o ornamentalne uszaki, z manierystyczną ornamentacją snycerską. W części środkowej jest ono podzielone czterema kolumnami jońskimi, wspierającymi belkowanie, w polu głównym i zwieńczeniu obecnie umieszczone są współczesne

obrazy. Charakterystyczny dla sztuki protestanckiej począwszy od XVIII wieku typ ołtarza ambonowego prezentuje klasycystyczna nastawa w Dobrowie (przy czym ambona jest obecnie zdemontowana i ustawiona osobno w prezbiterium). Retabulum ujęte jest kanelowanymi pilastrami korynckimi oraz owalnymi uszakami zdobionymi motywem kratki regencyjnej. Powstały ok. poł. XIX w. ołtarz w Wicewie zdobi ornamentacja nawiązująca do elementów architektury stylu gotyckiego.

Ambony zachowane w kościołach gminy Tychowo to w większości obiekty z XVII – XVIII wieku, późnorenesansowe i barokowe (Kowalki, Motarzyn, Tyczewo, Stare Dębno) o wielobocznych korpusach, których ścianki dzielone są prostokątnymi płycinami. Ich przemalowania uniemożliwiają odczytanie pierwotnych treści teologicznych. Pośród nich, bogatsza snycerska dekoracja ornamentalna i figuralna cechuje kazalnicę w Starym Dębnie – z postaciami czterech ewangelistów w płycinach korpusu, herbami fundatorów na parapecie schodów i wieńczącą figurą pelikana na baldachimie. Półcylindryczna forma i oryginalne zdobienie wyróżnia klasycystyczną ambonę w Dobrowie (pierwotnie integralna część ołtarza ambonowego). Na jej korpusie umieszczone są portrety sylwetowe (rodziny fundatorów?), ujęte owalnymi wieńcami laurowymi podwieszonymi na karbowanych wstęgach. Neogotycka ambona w Wicewie nie zawiera przedstawień figuralnych, a jedynie dekorację ornamentalną.

Zachowane w kościołach gminy Tychowo **chrzcielnice** mają skromniejszą formę, bez programu obrazowego. W grupie tej zinwentaryzowany jest najstarszy zabytek ruchomy na omawianym terenie, romańska, XIII – wieczna granitowa chrzcielnica ze Starego Dębna, o masywnej cylindrycznej czaszy, posadowiona na gruncie przy ogrodzeniu terenu przykościelnego. Jednocześnie w tutejszym kościele zachowana jest najciekawsza pod względem formy - renesansowa, drewniana chrzcielnica zawierająca we fryzie łacińską inskrypcję (cytat z ewangelii św. Marka) oraz datę powstania – 1596 rok. Jej podstawę akcentują rzeźbione postaci siedzących lwów. Pozostałe obiekty datowane są na XIX wiek (Kowalki, Wicewo).

Przedpiersia empor muzycznych, mieszczących się w zachodniej części naw kościelnych, mają proste formy o płycinowych podziałach. Ich pierwotne dekoracje obecnie są nieczytelne pod warstwami współczesnych przemalowań. Renesansowe zdobienie snycerskie zachowane jest jedynie przy balustradzie empory w Motarzynie, artykułowanej półkolistymi arkadami, a także fryzami z rautów, kaboszonów i guzów. Nietypową formą (nawiązującą do loggii balkonowych) odznacza się empora w Kikowie (1847 rok) ograniczona balustradą o wklęsło-wypukłej linii.

Pośrodku empor umieszczone są XIX – wieczne organy z historyzującymi **prospektami organowymi**: neorenesansowymi (w Bukówku, Motarzynie, Starym Dębnie, Tyczewie) i neogotyckim (w Kowalkach).

Na omawianym terenie zachowało się jedno tylko **epitafium** (w Tychowie) oraz jedna kamienna **płyta nagrobna** (w Starym Dębnie). Pierwszy obiekt to datowana na 1679 rok drewniana, owalna tablica inskrypcyjna w oprawie liści lauru, upamiętniająca żonę pastora Elisabethę Zeidler. Wmurowana w posadzkę kościoła w Starym Dębnie płyta z 1754 roku poświęcona jest Eleonorze von Kleist. Kamienną plastykę reprezentują

też dwa płaskorzeźbione herby w kościele w Wicewie: piaskowcowy herb rodu von Rhoeden, eksponowany w tympanonie portalu głównego oraz kamienna tablica herbowa (z 1852 roku) zamontowana na jednej ze ścian prezbiterium.

Zachowane pojedyncze przykłady **rzeźby** figuralnej to głównie barokowe, XVIII – wieczne krucyfiksy, a także figury Świętych Piotra i Pawła w Bukówku, Kikowie, Motarzynie, Starym Dębnie i Tychowie.

Poza wspomnianym już dyptykiem na rewersie skrzydeł i predellą ołtarza w Tychowie, historyczne **obrazy** tablicowe - stanowiące integralną część wystroju nastaw ołtarzowych, ambon czy balustrad empor - nie zostały zinwentaryzowane (nie zachowały się, bądź istnieją pod warstwami przemalowań, co wymaga podjęcia specjalistycznych badań konserwatorskich). W kościele w Motarzynie odnotowane są XIX – wieczne, akademickie przedstawienia malarskie o tematyce biblijnej: obraz sztalugowy z wizerunkiem *Chrystusa Błogosławiącego* oraz grafika (staloryt) *Zmartwychwstanie Chrystusa* (wg. Rafaela).

Wartości zabytkowej nabrały już dwa powojenne obrazy *Jezus Miłosierny* (1958 r.) i *Święty Józef z Dzieciątkiem* (1959 r.), znajdujące się w kościołach w Bukówku i Tychowie. Te cenne miejscowe polonica zostały namalowane na zamówienie proboszcza parafii w Tychowie przez artystę malarza Adolfa Kazimierza Hytę (1897 – 1965), autora najbardziej popularnego na świecie wizerunku *Bożego Miłosierdzia (Jezu ufam Tobie)*.

Na szczególne wyróżnienie zasługują tutejsze neogotyckie **witraże** o dużej klasie artystycznej, zachowane w kościołach w Bukówku i Wicewie, powstałe z fundacji właścicieli tutejszych majątków. W pierwszym obiekcie przedstawienia chrystologiczne, uzupełnione kwaterami ornamentalnymi (dekoracja geometryczno – roślinna), a także tondami z emblematami chrześcijańskimi, fundowane były przez członków rodziny Heydebreck począwszy od 1857 roku do l. 90. XIX w. (zachowane inskrypcje fundacyjne). Na 2 poł. XIX w. datowane są trzy witraże figuralne w oknach prezbiterium kościoła w Wicewie, zakomponowane analogicznie, ze stojącymi postaciami *Chrystusa Błogosławiącego* oraz *Świętych Piotra i Pawła* na tle obramień architektonicznych.

Znaczną ilościowo grupę zabytków stanowią wyroby **rzemiosła artystycznego** (głównie neostylowe) spotykane we wszystkich świątyniach gminy Tychowo, tj. świeczniki wiszące (korpusowe), świeczniki i krzyże ołtarzowe, lampy, lichtarze, kielichy, pateny, puszkę na komunikanty, dzwonki mszalne.

Cennymi zabytkami nowożytnego odlewnictwa pomorskiego są też miejscowe **dzwony**, zdobione na płaszcach fryzami arkadkowymi, inskrypcjami datującymi, plaketami z wizerunkiem *Chrystusa Ukrzyżowanego*. Najstarsze spżowe obiekty znajdują się w Kowalkach (z 1574 roku), Tychowie (z k. XVI w.), Kikowie (1658 rok) i Motarzynie (z 1603 i 1605 roku odlane przez ludwisarzy Hennicka Grape i Joachima Karstede). XIX - wieczne dzwony zachowały się w Tyczewie, Sadkowie, Starym Dębnie, a przykłady z lat 20. XX w. pochodzą z kościołów w Kowalkach i Wicewie.

Ewidencja konserwatorska odnotowuje też w gminie Tychowo XIX – wieczne eklektyczne **meble** (typu fotele, krzesła, stoliki, szafy ubraniowe), a także historyzujące stolarki drzwiowe (ramowo – płycinowe) wraz z oryginalnymi okuciami (zawiasy, zamki skrzynkowe, szyldy z klamkami) - głównie z wyposażenia kościołów, zakrystii i plebanii.

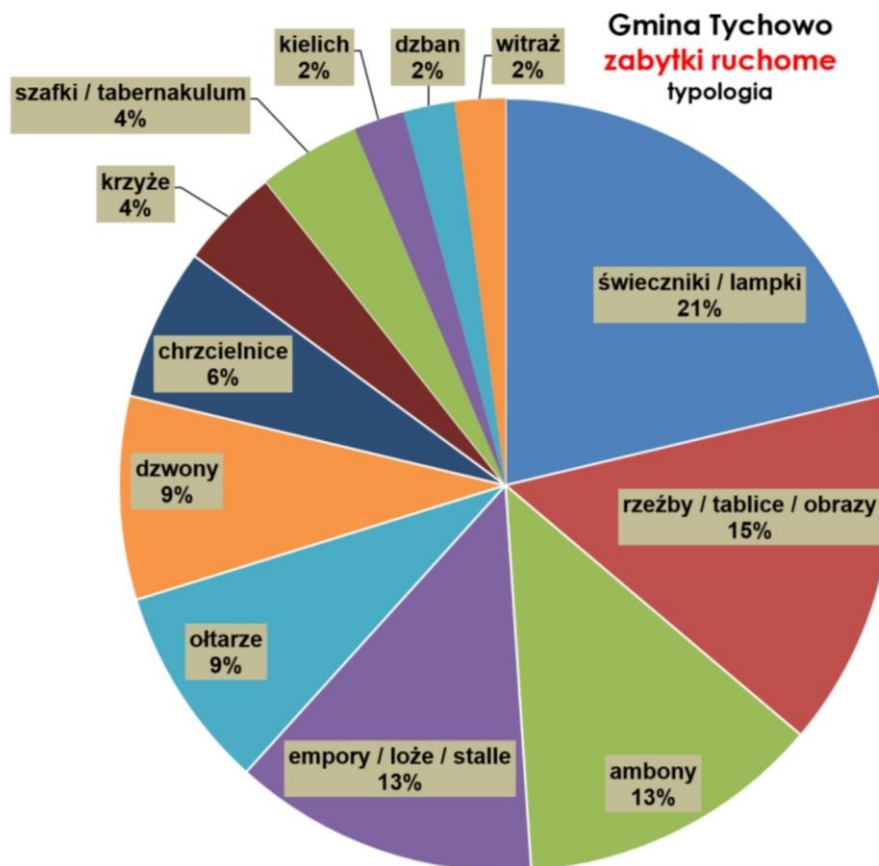
Na omawianym terenie nie zachowało się historyczne wyposażenie ruchome dawnych dworów i pałaców. Natomiast jako zabytki ruchome zinwentaryzowane są pojedyncze **detale z wystrojów sztukatorskich** ich elewacji (w tym kartusze herbowe z pałaców w Dobrowie i Rudnie – obecnie nieistniejącego), a także metalowe elementy architektoniczne (balustrada balkonowa pałacu w Dobrowie, chorągiewka wieżna wieńcząca budynek folwarczny w Rudnie, krata ogrodzeniowa dworu w Zaspach Wielkich).

Wszystkie wymienione wyżej obiekty wymagają uwagi konserwatorskiej i stałego monitoringu stanu zachowania przede wszystkim przez właścicieli i zarządców zabytków. Zamieszczone w kartach ewidencyjnych pokontrolne odnotowania WKZ dotyczące stanu zachowania wykazują brak 14 zabytków w stosunku do stanu zinwentaryzowanego. Kilka obiektów zostało w latach 60. XX w. przekazanych (jako depozyt) do Muzeum w Kołobrzegu. Są to pochodzące z kościoła w Bukówku dwa świeczniki korpusowe (z 1871 i 1872 roku) i dwie rzeźby aniołów (datowane na koniec XVII w.) z wystroju nieistniejącego już ołtarza. Do Muzeum Regionalnego w Szczecinku został też przeniesiony późnogotycki kielich mszalny z kościoła w Kowalkach.

Przy zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru zabytków systematycznie prowadzone są prace konserwatorskie pod nadzorem służby konserwatorskiej (Delegatura w Koszalinie) i przy udziale dofinansowań zewnętrznych. W ostatnim czasie z terenu gminy Tychowo przeprowadzono konserwację pełną późno-gotyckiego tryptyku w Tychowie (w l. 2016 – 2017), a także ambony w Motarzynie i Dobrowie. Od 2014 roku prowadzone są etapami prace konserwatorskie przy przegrodzie emporowej w Dobrowie.

Rejestr nie jest zbiorem zamkniętym. Wpisy dokonywane są na wniosek właściciela lub z urzędu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Wykaz obiektów ruchomych dostępny w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Szczecinie Delegatura w Koszalinie

5.2. WOJEWÓDZKA EWIDENCJA ZABYTKÓW (WEZ)

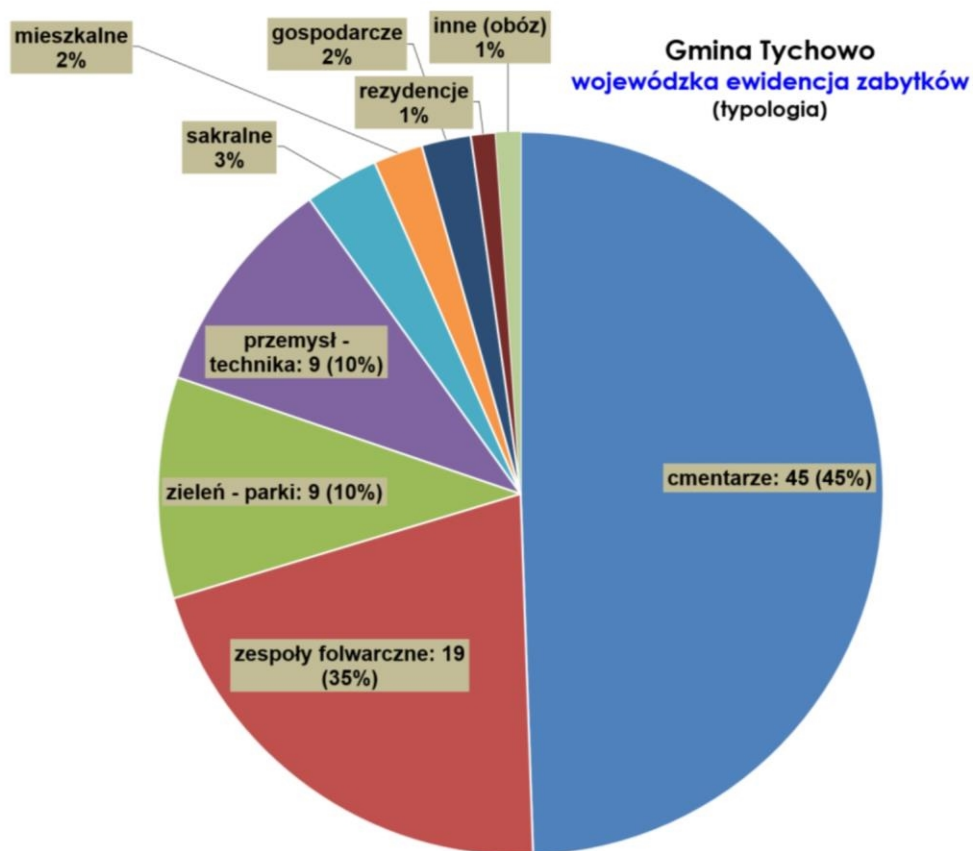
Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2010 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie opracował „wykaz zabytków nieruchomych z terenu Gminy Tychowo ujętych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków”²⁰.

Zgodnie z w/w wykazem Wojewódzka Ewidencja Zabytków Gminy Tychowo obejmuje **94 obiekty**. Największą grupę w tej ewidencji stanowią cmentarze (przykościelne, rodowe, komunalne, a także upamiętnienia I-wojenne), zespoły folwarczne, dwory i parki. Oprócz tego ujęto pojedyncze budynki z kategorii zabytki techniki (młyny, mosty, stacje kolejowe), domy, kaplica, dzwonnica, spichlerz. Najwięcej obiektów w tej grupie zabytków znajduje się w Tychowie, a także Dobrowie, Kikowie, Smęcinie i Starym Dębnie. W sensie chronologicznym dominują obiekty XIX-wieczne oraz z przełomu XIX/XX wiek.

Stan zachowania obiektów w wojewódzkiej ewidencji zabytków jest zróżnicowany. Nieużytkowane cmentarze poewangelickie są w większości zaniedbane

²⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego) z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków (...) nie dotyczy GEZ uchwalonych przed wejściem w życie tym w/w. rozporządzenia.

i zdewastowane. Zespoły folwarczne są znacznie zdewaloryzowane, z licznymi ubytkami zabudowy gospodarczej.

Wojewódzka ewidencja zabytków jest zbiorem otwartym, a wszelkie (nowe) wpisy dokonane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wymagają uwzględnienia takiego obiektu w Gminnej Ewidencji Zabytków.

Wykaz obiektów nieruchomych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków, włączonych do Gminnej Ewidencji Zabytków – załącznik nr 3 i 4.

Wykaz obejmuje również 528 stanowisk archeologicznych,

Na terenie Gminy Tychowo nie występują obiekty uznane przez Prezydenta RP za **Pomnik Historii**.

Na obszarze gminy nie powołano **Parku Kulturowego**.

6. POLITYKA W ZAKRESIE OPIEKI I OCHRONY NAD ZABYTKAMI W ŚWIETLE DZIAŁAŃ GMINY TYCHOWO

6.1 STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO GMINY TYCHOWO, zwane dalej „SUIKZP 2016”

(Uchwała Nr XXIV/197/16 Rady Miejskiej w Tychowie z dnia 30 września 2016 r. w sprawie zmiany studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tychowo)

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy jest podstawowym dokumentem planistycznym określającym politykę przestrzenną gminy. Studium uwarunkowań nie jest wprawdzie aktem prawa miejscowego, jednak wprowadzenie przyjętych w nim zapisów do obiegu prawnego następuje poprzez ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obowiązuje reguła zgodności zasad zagospodarowania i zabudowy przyjętych w miejscowym planie z kierunkami wytyczonymi w studium.

Ustalenia studium są wiążące dla organów gminy przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

Jednym z podstawowych celów polityki przestrzennej jest – zachowanie dziedzictwa kulturowego, jako świadectwa nawarstwień kulturowych i historycznych, utrzymanie i wyeksponowanie zachowanych zasobów i struktury oraz świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego²¹.

W Studium określono zasób do zachowania i ochrony – obszary i obiekty – w tym:

- układy i relikty osadnictwa prehistorycznego,
- średniowieczne i nowożytnie struktury osadniczej,
- historyczne nawarstwienia i przekształcenia cywilizacyjno-kulturowe,
- niematerialne wartości historyczne i społeczne.

W zmienionym **suikzp 2016** zamieszczono informację dot. zaktualizowanych prawnych podstaw ochrony, w tym dotyczące tworzenia gminnej ewidencji zabytków. Studium zawiera skrócony opis 43 zamieszkałych miejscowości gminy i miasta Tychowo.

Ochrona krajobrazu powinna być planowana i realizowana wspólnie dla zasobów dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego.

Obszar gminy Tychowo charakteryzuje się naturalnym bogactwem walorów i zasobów bioróżnorodności przyrody, niezwykłych walorów krajobrazowych oraz terenami skonfigurowanej rzeźby terenu porośniętej zwartymi kompleksami leśnymi (ponad 50% pow. gminy).

Rezerwat przyrody „Cisy Tychowskie”

Rezerwat został utworzony zarządzeniem MLiPD z dnia 11.08.1980 r. Dla rezerwatu przyrody obowiązuje Plan ochrony zatwierdzony na lata 2005-2024: Rozporządzenie Nr 40/2005 Woj. Zach. z dnia 20.12.2005 r.; zmieniony Zarządzeniem Nr 26/2009 Regionalnej

²¹ W suikzp 2016 wykorzystano opracowanie specjalistyczne „Środowisko kulturowe gminy Tychowo” oprac. w 2020 przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Pomorza Zachodniego w Szczecinie.

Dyrekcji Ochrony Środowiska w Szczecinie z dnia 22.05.2009 r. (Dz. U. Województwa Zachodniopomorskiego Nr 48 poz. 1185 z dnia 13 lipca 2009 r.).

Całkowita powierzchnia rezerwatu wynosi 10,51 ha, w tym grunty zalesione zajmują pow. 10,19 ha, co stanowi zaledwie 0,1% obszaru Nadl. Tychowo.

Obszary Natura 2000

W granicach gminy Tychowo znajdują się fragmenty trzech obszarów Natura 2000:

- specjalny obszar ochrony siedlisk Natura 2000 „Dolina Radwi, Chocieli i Chotli” PLH320022, dla którego obowiązującym aktem prawnym jest Decyzja Komisji z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG (dokument nr C(2008) 8039) (2009),
- specjalny obszar ochrony siedlisk Natura 2000 „Dorzecze Parsęty” PLH320007, dla którego obowiązującym aktem prawnym jest Decyzja Komisji z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG (dokument nr C(2008) 8039) (2009),
- obszar specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 „Ostoja Drawska” PLB320019, dla którego obowiązującym aktem prawnym jest Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 12 stycznia 2011r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków (Dz. U. Nr 25, poz. 133),

Obszary Natura 2000 podlegają ochronie na podstawie Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tekst jednolity – Dz.U. z 2015, poz. 1651).

Charakterystyka zagrożeń środowiska kulturowego

W sporządzonym przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Pomorza Zachodniego w Szczecinie opracowaniu specjalistycznym „Środowisko kulturowe gminy Tychowo” określono zagrożenia dla środowiska i krajobrazu kulturowego gminy:

Zagrożenia dla zasobu archeologicznego.

Ochrona zabytków archeologicznych jest jedną z trudniejszych dziedzin konserwatorskich. Zagrożeniem dla nich jest brak ekonomicznego i funkcjonalnego uzasadnienia ich zachowania, nie wspominając o badaniach systematycznych czy ratowniczych.

Zmiany w technice gospodarowania rolniczego nie wpływają właściwie na szanse zachowania, a w zasadzie zaniechania niszczenia stanowisk archeologicznych. W coraz większym stopniu zagrożeniem dla krajobrazu archeologicznego są dokonywane wtórne podziały terenów rolnych, a także powstawanie nowej zabudowy. Pojawiające się ostatnio układy dzierżawne nie uwzględniające granic wsi, nowi użytkownicy stosują bardzo ciężki sprzęt na dużych obszarach, co niekorzystnie wpływa na stan zachowania stanowisk. Również przekształcenia terenu w hipodromy, pola golfowe itp. powodować może niesamowite zniszczenia wśród stanowisk archeologicznych.

Nieco inaczej wygląda sytuacja na obszarach zalesionych. Tutaj, w przypadku kiedy zalesień dokonano przed wielu laty, stan ten wpływa pozytywnie na zachowanie stanowisk archeologicznych, ale nowe zalesienia wspomagane technikami rekultywacji gleb praktycznie likwidują warstwy osadnicze.

Zagrożenia krajobrazu kulturowego.

Ochrona zabytków nieruchomych we wsiach oraz założeń ruralistycznych (zwartych i rozproszonych) oraz towarzyszącej im zieleni zabytkowej (parków, cmentarzy, obsadzeń dróg) jest niezwykle ważnym czynnikiem zachowania krajobrazu kulturowego.

Czynniki, które decydują o możliwościach przetrwania większości zabudowy wiejskiej mają zdecydowanie negatywny charakter. Podstawowym zagrożeniem jest niedostosowanie istniejącego zasobu do dzisiejszych wzorców kulturowych i cywilizacyjno-technicznych. Brak jest ekonomicznego i funkcjonalnego uzasadnienia do eksploatacji wielu obiektów gospodarczych i produkcyjnych. Brak też środków u właścicieli na remonty generalne, a nawet bieżące, co przy niedostatku lokalnych warsztatów rzemieślniczych, znających tradycyjne technologie budowlane utrudnia możliwie tanie utrzymanie budynków. Zagrożeniem jest ekspansywna promocja nowoczesnych materiałów i detalu budowlanego, którego użycie dewaloryzuje skromne i jednorodne kompozycje zabudowy oraz może wpłynąć na pogorszenie stanu technicznego obiektów.

Do czynników bezpośrednio zagrażających estetyce zabudowy należą współczesne metody modernizacji i adaptacji polegające na:

- powiększaniu i wymianie okien oraz powiększaniu wrót i wymiana ich stolarki z naruszeniem zasad pierwotnych podziałów i kompozycji elewacji
- ocieplaniu budynków i związaną z tym likwidacją wystroju ceglanego i tynkowego, a w przypadku konstrukcji szkieletowej przyspieszanie jej destrukcji biologicznej
- wymianie pokryć dachowych i upraszczaniu geometrii dachów
- adaptacjach zabudowy gospodarczej, bez profesjonalnych opracowań projektowych
- fragmentarycznym tynkowaniu i malowaniu elewacji
- montażu anten satelitarnych na eksponowanych elewacjach
- likwidacji tradycyjnych (drewnianych, murowanych i kamiennych) ogrodzeń i płotów na rzecz betonowych prefabrykatów czy systemowych rozwiązań metalowych
- likwidacji brukowanych nawierzchni podwórz i pokrywaniu ich betonem lub „polbrukiem”
- dostawianie różnych dobudówek, garaży i wiat.

Zagrożone są zespoły zabytkowej zieleni. Dla licznych jeszcze obsadzeń dróg nadal zagrożeniem mogą być metody ich modernizacji, choć jako podstawowe zagrożenie należy wskazać brak regularnej pielęgnacji i planowego uzupełniania ubytków.

Parki są zaniedbane i pozostawione własnemu losowi, dziczeją zatracając pierwotny charakter mający tworzyć w naturalnym krajobrazie tło kolorystyczne i oparcie przestrzenne dla terenów osadniczych. Podobnie cmentarze zabytkowe, na terenie całej gminy są w bardzo złym stanie, tylko nieliczne z nich posiadają fragmentarycznie zachowane ogrodzenia, a obsadzenia wzdłuż ich granic, z powodu braku jakiegokolwiek pielęgnacji rozrosły się i rzadko pozostają czytelne. Krzyże, nagrobki i mogiły są zdewastowane, rozgrabione, a czytelność układu

kompozycyjnego całości praktycznie nie jest już nigdzie czytelna. Miejsca te nie są w żaden sposób opisane, drogi do nich prowadzące są zarośnięte, nieczytelne w terenie lub zgoła niedostępne publicznie.

Zagrożeniem dla walorów komponowanej zieleni mogą być również nieprofesjonalnie prowadzone nasadzenia, z naruszeniem warunku utrzymywania składu gatunkowego przy uzupełnianiu ubytków oraz stosowania nasadzeń np. z egzotycznych drzew ozdobnych lub szpilkowych w miejscach, na terenach i w rejonie obiektów architektonicznych, gdzie może dojść do utraty pierwotnej, zamierzonej kompozycji lokalnej.

Zagrożeniem dla krajobrazu są:

- wtórne podziały dawnych terenów rolnych
- zmiana sposobu użytkowania terenów (intensywna gospodarka rybną)
- powstawanie zabudowy jednorodzinnej wg bardzo zróżnicowanych projektów na zbyt małych działkach, bez stosowania komponowanej zieleni, mogącej ograniczać negatywne ekspozowanie nowych i „nowoczesnych” form architektonicznych,
- powstawanie osiedli bez projektów urbanistycznych, pozbawionych kompozycji i odpowiednich przestrzeni publicznych,
- znaczna liczba różnych obiektów tymczasowych: kiosków, pawilonów, garaży, magazynów i wiat,
- stosowanie i utrzymywanie prowizorycznych rozwiązań inżynierskich w postaci napowietrznych linii energetycznych i ciepłociągów oraz wznoszenie w sąsiedztwie zabudowy wież telekomunikacyjnych,
- niewłaściwe krajobrazowo lokalizowanie farm elektrowni wiatrowych i wież telekomunikacyjnych.

6.2. STARATEGIA ROZWOJU GMINY TYCHOWO na lata 2014-2020

(uchwała nr XXXIX/311/14 Rady Miejskiej w Tychowie z dnia 9 października 2014 r).

MISJA GMINY

Misją gminy Tychowo jest stworzenie odpowiednich warunków do życia i rozwoju jej mieszkańców. Będzie to możliwe przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju z uwzględnieniem możliwości wykorzystania środków pochodzących z Unii Europejskiej, a niezbędne do osiągnięcia zamierzonych celów będą integracja lokalnej społeczności i działania prowadzone z poszanowaniem zasad ochrony środowiska.

WIZJA GMINY

Gmina Tychowo dzięki podejmowaniu licznych inicjatyw i działań znacząco wpłynęła na umocnienie swojej pozycji w regionie, a jej znakiem rozpoznawczym stał się trwały rozwój społeczno-gospodarczy, dzięki któremu stała się ona miejscem efektywnych i nowoczesnych inwestycji oraz ważnym ośrodkiem turystycznym, oferując przy tym wysokie standardy życia w zgodzie z wysokimi walorami środowiskowymi.

Analiza SWOT zwraca uwagę brakiem uwzględnienia w „mocnych stronach” bogatego i zróżnicowanego dziedzictwa kulturowego Gminy Tychowo jako odrębnego wyróżnika. Umieszczenie „ciekawych obiektów historycznych” w pkt 14 razem z licznymi obwodami łowieckimi z pewnością nie podnosi rangi dziedzictwa kulturowego.

Wg autorów opracowania „Analiza SWOT określa, co może pomóc w realizacji celów gminy (silna strona lub możliwość) lub co może być przeszkodą, którą należy przezwyciężyć lub zminimalizować w celu osiągnięcia pożądanego rezultatu (słaba strona lub zagrożenie). Bardzo istotną cechą w trakcie sporządzania takiej analizy jest obiektywne, a nawet krytyczne spojrzenie na gminę” (s. 61).

Obszar strategiczny TURYSTYKA zawiera

Cel operacyjny 4.1. Zwiększanie atrakcyjności turystycznej gminy oraz jej promocja

Przewiduje trzy zadania związane z dziedzictwem kulturowym:

- Poprawa stanu obiektów zabytkowych (renowacja);
- Ochrona zabytków przed dewastacją;
- Pozyskanie środków na działania z zakresu rewitalizacji czy renowacji obiektów zabytkowych;

Wykonanie tych zadań miało być oceniane na podstawie mierników

- Liczba działań wspierających ochronę i promocję dziedzictwa kulturowego;
- Liczba przeprowadzonych renowacji obiektów zabytkowych;
- Ilość pozyskanych środków na inwestycje z zakresu rewitalizacji
- Określenia stanu obiektów zabytkowych na terenie gminy;

W działaniach Planu inwestycyjnego zawarto działanie: Rewitalizacja centrów miejscowości, parków podworskich, zabytkowych kościołów i pałaców w Tychowie i Dobrowie.

„Cel operacyjny 4.3. Inwentaryzacja i odpowiednie oznakowanie zabytków i zasobów przyrodniczych

Działania:

- Przeprowadzenie inwentaryzacji obiektów zabytkowych i zasobów przyrodniczych;
- Odpowiednie oznakowanie zabytków i zasobów przyrodniczych;
- Utworzenie lepszych dojazdów do wyżej wymienionych zasobów;

Mierniki:

- Liczba przeprowadzonych inwentaryzacji;
- Liczba tablic informacyjnych/tabliczek/oznaczeń walorów przyrodniczo-kulturalnych na terenie gminy;
- Długość zmodernizowanych dróg/szlaków/ścieżek rowerowych umożliwiających dostęp do walorów przyrodniczo-kulturalnych”.

W opracowaniu podkreślono znaczącą rolę Gminnego Ośrodka Kultury w Tychowie utworzonego w celu realizacji zadań własnych gminy w zakresie organizowania i prowadzenia działalności kulturalnej (Uchwała Rady Gminy Tychowo Nr XXXII/281/05 z dnia 10 listopada 2005 roku). W strukturze Ośrodka działają również świetlice

środowiskowe, które znajdują się w Tychowie (środowiskowa), Trzebiszynie, Sadkowie, Słoninie, Dobrowie, Kowalkach (środowiskowa), Pobądzu, Smęcynie, Warninie i Kikowie. Według wyżej wymienionej Uchwały „głównym celem Ośrodka jest tworzenie, upowszechnianie i ochrona dóbr kultury, w szczególności poprzez pozyskiwanie i przygotowanie mieszkańców gminy Tychowo do aktywnego uczestnictwa w różnych formach działalności kulturalnej”. Do jednych z ważnych wydarzeń kulturalnych w GOK w Tychowie zaliczyć można Lokalny przegląd zespołów ludowych „Dobrowiecka nuta” czy Regionalny Przegląd Solistów i Zespołów ludowych „Tychowo na ludowo”.

Szlaki turystyczne w gminie Tychowo

Szlak rowerowy – Szlak wokół Tychowa (Tychowo – Bukowo – Pobądz – Tyczewo – Wełdkówko – Giżałki – Warnino – Kowalki – Czarnkowo - Tychowo) – około 26 km;

Szlak kajakowy - Szlak Chołti i Radwi (Tyczewo – Bukowo – Bukówko – Słonino –Zaspy Małe);

Szlak pieszy – Tychowskie Bieszczady (Warnino – Giżałki – Wełdkówko – Wojęcín – Wełdkowo – Tychowo);

Szlak Solny – czerwony szlak turystyczny o charakterze regionalnym (Kołobrzeg – Białogard – Tychowo – Połczyn-Zdrój – Czaplínek) – około 152 km;

Szlak im. Józefa Chrzęszczyńskiego – czerwony szlak turystyczny o znaczeniu regionalnym, upamiętniający pierwszego, koszalińskiego przewodnika turystycznego (Tychowo – Rosnowo – Koszalin (Góra Chełmska) – około 50 km.

Gmina Tychowo na swojej stronie <http://tychowo.pl/cms/18954/szlaki> wymienia również:

Szlak „Nordic Walking” – utworzony w ramach projektu „Nordic Walking Park Pomorza Środkowego” przez „Środkowopomorską Grupę Działania” we współpracy ze Stowarzyszeniem Lokalnej Grupy Działania „Siła w Grupie” w ramach działania „Wdrażanie projektów współpracy” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

Szlak Kołobrzeg – Karlino – Bobolice – Parsęcko – szlak o całkowitej długości 134 km, na pewnym odcinku przebiegający przez gminę Tychowo.

Szlak „Wzdłuż rzeki Parsęty” – szlak o długości 127 km, na pewnym odcinku przebiegający przez gminę Tychowo. Trasa szlaku prowadzi przez: Kołobrzeg – Budzistowo – Obroty – Bogucino – Czernin – Bardy – Włóścibórz – Kłopotowo – Wrzosowo – Mierzyn – Karlino – Białogard – Żytelkowo – Dobrowo – Podborsko – Osówko – Wicewo – Sadkowo – Motarzyn – Krosino – Sucha – Wielawino – Storkowo – Radomyśl – Parsęcko.

Gmina Tychowo na swojej stronie internetowej pod pozycją „Trasy rowerowe” publikuje mapę z naniesionymi trasami. Z legendy umieszczonej w grafice dowiedzieć się można

o kolejnych trzech szlakach rowerowych biegnących przez teren gminy Tychowo: zielonym „Szlaku buczyny pomorskiej”, niebieskim „Zagubionym Trakcie” i czarnym „Tychowskim Trakcie”. Niestety na stronie gminy nie zamieszczono opisu tych szlaków, stopnia trudności czy ich przewidywanej długości.

Informacje na temat powyższych szlaków można znaleźć na stronach internetowych sąsiednich gmin.

Np. na stronie gminy Bobolice dostępny jest szeroki opis „**Szlaku buczyny pomorskiej**”. Szlak swój początek ma w Tychowie obok straży przy skrzyżowaniu prowadzącym do stadionu. Długość szlaku ok 41 km.

Na stronie gminy Bobolice dostępny jest również bardzo obszerny opis szlaku „**Zagubiony Trakt**”. Początek trasy znajduje się przy ulicy Topolowej. Trasa szlaku: Tychowo – Dzięciołowo – Łozice – Porost. Długość szlaku ok 36 km.

Informację o trzecim ze szlaków „**Tychowskim Trakcie**” można znaleźć m. in. na stronie Nadleśnictwa Tychowo:

rodzaj szlaku: rowerowy - czarny

długość: 41 km (18,5 km w zasięgu administracyjnym Nadleśnictwa Tychowo)

trasa: Koszalin – Nieklonice – Świeszyno – Rosnowo – Pobądz – Tyczewo -Tychowo.

Szlak na terenie nadleśnictwa przebiega przez lasy iglaste z przewagą sosny. Za miejscowością Tyczewo warto zjechać ze szlaku (jadąc drogą asfaltową w kierunku Tychowa) i odwiedzić zbiorniki wodne zlokalizowane na prawym dopływie rzeki Leszczyńki.

UWAGI

Dokument „Program Rewitalizacji dla Gminy Tychowo na lata 2016-2023” mówi iż: Gmina Tychowo należy do Związku Miast i Gmin Dorzecza Parsęty, którego celem jest m.in. prowadzenie wspólnej polityki ekologicznej gmin, ich promocji, pozyskiwanie funduszy na inwestycje, przedsięwzięcia w zakresie ochrony wód, ziemi, powietrza i **krajobrazu jako podstawy dla rozwoju rekreacji oraz turystyki**, koordynacja działań z zakresu ochrony przyrody i ochrony bioróżnorodności biologicznej czy ukierunkowanie na rozwój gospodarczy.

Przynależność Gminy do stowarzyszeń

Gmina Tychowo należy do następujących stowarzyszeń (wg bip.tychowo.pl):

- Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty w Karlinie
- Stowarzyszenie Gmin Polskich Euroregionu Pomerania w Szczecinie
- Mieleńska Lokalna Grupa Rybacka w Sarbinowie
- Stowarzyszenie Środkowopomorska Grupa Działania w Koszalinie

6.3.1. GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY TYCHOWO na lata 2015-2018

(Uchwała Nr XXIII/188/16 Rady Miejskiej w Tychowie z dnia 31 sierpnia 2016 r. w sprawie przyjęcia GPOnZ na lata 2015-2018)

Gmina Tychowo wypełniła ustawowy obowiązek uchwalając Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2018 zawierający następujące priorytety:

1. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego
2. Badanie i dokumentacja dziedzictwa
3. Promocja oraz edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego

W ramach głównych priorytetów określono kierunki działań.

Podkreślono ustawowy obowiązek sporządzania w cyklach dwuletnich sprawozdań z realizacji GPOnZ (2015-2016; 2017-2018).

Sprawozdania nie zostały sporządzone²².

Autorzy pierwszego GPOnZ przyjęli założenie że w pierwszym etapie realizowane będą działania wstępne (przygotowawcze), za najważniejsze uznano skoordynowaną współpracę między właścicielami zabytków a Gminą Tychowo.

Podkreślono konieczność uporządkowania historycznych cmentarzy, przestrzeganie zapisów „suikzp”, przeciwdziałanie samowolom budowlanym. Za ważne uznano m.in.; systematyczną aktualizację gez w formie elektronicznej.

Według autorów obecnego GPOnZ na lata 2021-2025 w zadaniach zabrakło przede wszystkim przygotowania przez Gminę Tychowo mechanizmu dofinansowania prac remontowych przy zabytkach w oparciu o budżet własny – np. w formie konkursu z wnioskami, regulaminem, mechanizmem rozliczenia dotacji.

6.4. DOFINANSOWANIA REMONTÓW ZABYTKÓW Z BUDŻETU GMINY TYCHOWO

Zgodnie z danymi zawartymi w Ankiecie do Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami Gmina Tychowo udzieliła w 2015 roku na prace remontowo-konserwatorskie przy obiekcie zabytkowym wpisanym do rejestru zabytków. Beneficjentem była:

Parafia rzymskokatolicka p.w. Wspomożenia Wiernych w Tychowie – kwota dofinansowania – 50.000,00 zł. na prace remontowe i konserwatorskie przy kompleksowym remoncie kościoła z XV w.

Z uwagi na zmiany ustawy o ochronie zabytków (...) z 2003 r. - obowiązujące od 01.10.2018 roku w zakresie dofinansowań oraz zaostżenia kart za świadome niszczenie obiektów wpisanych do rejestru zabytków, ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków (a te z mocy ustawy stanowią integralny element gminnej ewidencji zabytków) oraz zabytków archeologicznych²³ - konieczne jest podjęcie przez samorząd gminy starań na rzecz opracowania stosownej informacji bądź szkoleń dla urzędników i właścicieli oraz użytkowników zabytków rejestrowych i ewidencyjnych. Szkolenia prowadzi m.in. Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, także we współpracy z Narodowym Instytutem Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Szczecinie oraz Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków.

UWAGA!

²² Źródło ankiety dla jst w ramach sprawozdań realizacji WPOnZ 2017-2020 prowadzonych przez BDZ.

²³ Zagrożenie karą finansową od 500 zł do 500000 zł.

Zmiana ustawy 2003 - z 22 czerwca 2017 r.²⁴ w zakresie art. 81.1 - wprowadza możliwość udzielenia dotacji na prace konserwatorskie (...) dla obiektów znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Art. 81. 1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale."

Gmina Tychowo posiada aktualną **GEZ** i zasadnym wydaje się rozważenie możliwości wsparcia finansowego dla właścicieli takich obiektów²⁵. Stanowi to rodzaj zachęty m.in. dla wspólnot mieszkańców, osób indywidualnych.

6.5. GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW (GEZ)

(Uchwała NR XXIII/188/16 Rady Miejskiej w Tychowie z dnia 31.06.2016 r.)

Gminna Ewidencja Zabytków prowadzona przez samorząd nie jest prawną formą ochrony zabytków. Jednak ze względu na wymóg uwzględnienia zabytków ujętych w GEZ w studiach i planach zagospodarowania, a także na fakt, że znajdują się w niej obiekty tworzące zasadniczy krajobraz kulturowy gminy, należy podkreślić jej znaczenie.

Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw²⁶ wzmacnia znaczenie gminnej ewidencji zabytków w art. 22 ust. 4 otrzymuje brzmienie: „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy”²⁷.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (**burmistrza**, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków

Nowelizacja (z 18 marca 2010 r.) ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami art. 3:

²⁴ Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2017 poz. 1595.

²⁵ Samorząd Województwa Zachodniopomorskiego od 2018 r. stosuje taką możliwość, a pierwsze dotacje zostały przyznane w konkursie w 2019 r.

²⁶ Niniejszą ustawą zmienia się następujące ustawy: ustawę z dnia 17 czerwca 1960 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji z późniejszymi zmianami, ustawę z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane, ustawę z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.

²⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego1) z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków (...) nie dotyczy GEZ uchwalonych przed wejściem w życie tym w/w. rozporządzenia.

W ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. z 2006 r. Nr 156, poz. 1118, z późn. zm.) w art. 39 ust. 3 otrzymuje brzmienie:

„W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków”.

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzyskania akceptacji organu ochrony zabytków dla planowanych przy nich działaniach inwestycyjnych. Zgodnie z art. 53 ust. 4 pkt. 2 oraz art. 60 ust.1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r., o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2020, poz. 293, z późn. zm.), decyzje o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, a także decyzje o warunkach zabudowy wydaje się po uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w odniesieniu do obszarów i obiektów objętych formami ochrony zabytków, o których mowa, w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków²⁸.

Należy zwrócić uwagę na obowiązującą od 15 listopada 2008 roku ustawę (z 03. października 2008 r.) o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, na mocy, której ochrona „obszarów o krajobrazie mającym znaczenie historyczne, kulturowe lub archeologiczne, zabytków i krajobrazu kulturowego, objęte istniejącą dokumentacją, w szczególności rejestrem lub ewidencją zabytków otrzymuje dodatkowe umocowanie prawne”.

W „**GEZ**” powinny być ujęte zabytki nieruchome istotne dla zachowania charakteru lokalnych krajobrazów. Jak wspomniano, zabytki te otrzymują formę ochrony prawnej także poprzez ustalenia w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Zasób zabytków, które powinny być ujęte w GEZ wskazany został w wojewódzkiej ewidencji zabytków, rejestrze zabytków, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, zawiera także inne obiekty wskazane w uzgodnieniu z burmistrzem Gminy Tychowo.

Program opieki nad zabytkami 2015-2018 poprzedziła weryfikacja obiektów znajdujących się w Gminnej Ewidencji Zabytków Tychowa. W GEZ znajdują się obiekty ujęte w rejestrze zabytków, wojewódzkiej ewidencji zabytków, wskazane przez burmistrza Tychowa oraz zasób archeologiczny:

- ✓ zabytki architektury, w tym: obiekty sakralne, gospodarcze,
- ✓ użyteczności publicznej, techniki i przemysłu;
- ✓ układy przestrzenne (obszary), zespoły folwarczne;
- ✓ cmentarze – komunalne, wyznaniowe;
- ✓ zieleń komponowana – parki, aleje, formy krajobrazowe.
- ✓ stanowiska archeologiczne

Gminna Ewidencja Zabytków Tychowa jest sporządzona w formie kart, zawierających m.in. dane adresowe o obiekcie, datowanie, formę ochrony oraz aktualne fotografie.

²⁸ Na podstawie odpowiedzi MKiDN, w sprawie interpelacji poselskiej nr 13365, z dn. 1203.2013.

GEZ dostępna jest w formie zbioru kart w siedzibie Gminy Tychowo oraz w formie elektronicznej na stronie:

<http://prawomiejskowe.pl/UrządMiejskiwTychowie/document/244249/Uchwa%C5%82a-XXIII.188.16>

Opracowanie GEZ powinno być zgodne z ustawowymi wymogami takimi jak: właściwy wzór karty i jego merytoryczna zawartość, wypełnienie jej zgodnie z instrukcją opracowaną przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (obowiązująca od września 2019 r.) Oznacza to - dla wykonawcy - konieczność przeanalizowania dostępnych materiałów archiwalnych takich jak np. karty ewidencyjne w zasobie WUOZ, merytorycznego ich zweryfikowania jeśli występują w nich błędy (szczególnie, że część z nich powstała w l.70-80 XX w.) oraz wizję lokalną w terenie i wykonanie fotografii.

Ponieważ gminy dysponują listami obiektów w WEZ – rozestanyymi przez WUOZ w 2010 r, bez ich weryfikacji, stąd tak istotny jest profesjonalizm autorów GEZ. Efektem końcowym w przypadku Tychowa było ustawowo wymagane uzgodnienie z WUOZ gminnej ewidencji zabytków, a następnie jej przyjęcie przez samorząd²⁹.

Ma to swoje konsekwencje np. w konkursie Samorządu WZ, gdzie wymagana jest karta indywidualna dla każdego obiektu będącego w GEZ.

Gmina Tychowo posiada na swoim terenie 47 historycznych nekropolii. Niestety – z niewiadomych powodów – autorzy GEZ³⁰ nie zastosowali nie tylko instrukcji NID, ale nawet nie skorzystali z gotowych tabel wartości kulturowych Gminy Tychowo znajdujących się w Suikzp 2001 i aktualizacji z 2016 r. Skutkowało to powieleniem błędów formalnych ze starych kart ewidencyjnych (np. przymiotnik „obiegowa”, „poniemiecki”, „rodowy?, dla panów?”). Wszystkie historyczne cmentarze wyznania ewangelickiego winny mieć zapis „cmentarz ewangelicki (nieczynny)”.

Niestety w wielu przypadkach autorzy GEZ błędnie kwalifikowali, jako cmentarz „poniemiecki” upamiętnienia ofiar I wojny światowej.

Reasumując: właściwa weryfikacja GEZ – w zakresie architektury, cmentarzy i parków (figurujących błędnie jako „wiejskie”) powinna być jednym z głównych zadań GPOnZ na lata 2021-2025.

²⁹ Uwaga: dla GPOnZ jest to zaopiniowanie przez WUOZ, a dla GEZ – uzgodnienie.

³⁰ Green-Kay

7. OCENA STANU ZACHOWANIA I FUNKCJONOWANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY TYCHOWO

Analiza stanu zachowania i funkcjonowania w obiegu społecznym poszczególnych elementów dziedzictwa kulturowego gminy Tychowo (krajobrazu, zabytków nieruchomych, ruchomych i niematerialnych) pozwala na zestawienie zjawisk pozytywnych i negatywnych oraz wskazanie perspektyw.

7.1. MOCNE STRONY

- Cenne i różnorodne zasoby dziedzictwa kulturowego o walorach lokalnych i ponadlokalnych, historyczne świątynie, zieleń komponowana, nekropolie, miejsca pamięci, dziedzictwo archeologiczne.
- Dziedzictwo historyczne, swoiste *genius loci* Gminy Tychowo: zabytkowe układy ruralistyczne o metryce średniowiecznej, historia rodzimych rodów pomorskich.
- Dobre rozpoznanie i zewidencjonowanie zabytków archeologicznych (AZP), nieruchomych i ruchomych (do wielu obiektów powstały opracowania, specjalistyczne dokumentacje konserwatorskie, które mogą być wykorzystane do sporządzania programów prac przy zabytkach oraz do badań historii osadnictwa, architektury i in.).
- „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tychowo” (2016) zawiera wnikliwą analizę krajobrazu kulturowego wraz z zaleceniami do ochrony i kształtowania krajobrazu, obowiązujące przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.
- Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2015-2018 – zawierający cele i zadania do realizacji przez samorząd.
Gminna Ewidencja Zabytków (przyjęta uchwała Rady Miejskiej Tychowa)
- Krajobrazy o walorach przyrodniczych i kulturowych (podstawa do zintegrowania ochrony obszarowej krajobrazu w tym: np. Dolina Parsęty, „Tychowskie Cisy”).
- Bogata sieć szlaków turystycznych, mocną stroną są funkcjonujące szlaki turystyczne (np. Szlak im. Józefa Chrząszczyńskiego, Szlak Solny, Szlak Wzdłuż Parsęty).
- Przynależność Gminy do stowarzyszeń: Związek Miast i Gmin Dorzecza Parsęty w Karlinie, Stowarzyszenie Gmin Polskich Euroregionu Pomerania w Szczecinie.
- Uwzględnienie ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumentach strategicznych uchwalonych przez Radę Miejską (**np. Strategia Rozwoju Gminy Tychowo na lata 2014-2020**).
- Popularyzacja historii i dziedzictwa kulturowego: wydarzenia o lokalnym, ogólnopolskim i międzynarodowym zasięgu np. Festiwal Solistów i Zespołów Ludowych w Tychowie.
- Gminny Ośrodek Kultury (samorządowa instytucja kultury) jako swoiste centrum kulturotwórcze
- Historyczne nekropolie chronione są: przez wpisanie do rejestru zabytków lub ujęcie ich w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Znajdują się w gminnej ewidencji zabytków. Nakłada to na właściciela/użytkownika konieczność uzyskania opinii,

zaleceń/pozwoleń Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Szczecinie delegatura w Koszalinie przed podjęciem jakichkolwiek działań na ich obszarze.

7.2. SŁABE STRONY

- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania (**SUIKZP 2016**) zawiera szczegółowe zapisy dotyczące zagrożeń w funkcjonowaniu dziedzictwa kulturowego – niewystarczające egzekwowanie jego zapisów.
- Gminna ewidencja zabytków zawiera liczne błędy merytoryczne (obszarów, nekropolii).
- Niewielki procent powierzchni gminy objęty miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego.
- Niewystarczająca liczba zabytkowych obiektów objętych ochroną prawną w postaci wpisu do rejestru zabytków - w tym pałace, dwory.
- Postępująca degradacja historycznych układów ruralistycznych; pogarszający się stan techniczny większości budynków wiejskich wzniesionych w rodzimej konstrukcji ryglowej, co skutkuje m.in. skreśleniem ich z GEZ, a w konsekwencji fizycznym unicestwieniem.
- Niewystarczające eksponowanie pod względem turystycznym obszarów gminy na których występują wartościowe obiekty zabytkowe (miasto, dolina Parsęty).
- Brak systemu dofinansowań remontów obiektów wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w gminnej ewidencji zabytków nie będących w zasobach gminy.
- Historyczne nekropolie w stanie zaniedbania, wymagają pilnych prac porządkowych.
- Postępująca degradacja nawierzchni brukowych.
- Brak samorządowej jednostki muzealnej, mogącej w sposób profesjonalny rozwijać wiedzę o ziemi tychowskiej i wypełniać także misję edukacyjną.
- Brak stosownej polityki samorządu zachęcającej do inwestycji ewentualnych nowych użytkowników obiektów zabytkowych (w tym ujętych w gez). Rozważenie możliwości ulg podatkowych lub partnerstwa publiczno-prywatnego.
- Dewaloryzujące modernizacje historycznej zabudowy – wymiana stolarki, przebudowa elewacji (docieplenia zewnętrzne), stosowanie blacho-dachówki, skutkujące obniżeniem walorów zabytkowych (szczególnie na obszarach wiejskich).
- Niewystarczające wykorzystanie wszystkich możliwych źródeł dofinansowania działań w sferze ochrony i opieki nad materialnym i niematerialnym dziedzictwem kulturowym.
- Brak w strukturach Urzędu Miejskiego w Tychowie wyodrębnionego stanowiska ds. zabytków, co pozwoliłoby na skuteczniejsze działania na rzecz jego ratowania i odpowiedniego zabezpieczenia.
- Niski poziom estetyki reklam i witryn w mieście (negatywny wpływ na zabytkowe walory staromiejskich pierzei).

7.3. PERSPEKTYWY

- ✓ Tychowo jest gminą eksponującą dobrze utrzymane zabytkowe budowle, z rozwiniętą infrastrukturą turystyczną i rekreacyjną (w tym architektura sakralna, dwory i pałace, zieleń komponowana, nekropolie).
- ✓ Gminny Ośrodek Kultury w Tychowie (wraz z partnerami), jako animatorzy działań w sferze promocji dziedzictwa materialnego i niematerialnego, także o zasięgu ponadregionalnym, tworzące zaplecze merytoryczne dla samorządu gminy.
- ✓ Budowanie postaw obywatelskich poprzez kultywowanie pamięci o ofiarach Stalagu w Modrolesie, nawiązanie współpracy merytorycznej z muzeami, instytucjami w celu propagowania wiedzy w tym aspekcie.
- ✓ Tworzenie warunków dla wszystkich właścicieli zabytków poprzez np. porozumienia publiczno-prywatne, publiczno-publiczne, skutkujących zwiększeniem udziału w działalności turystycznej.
- ✓ Dobry stan techniczny i odpowiednie zagospodarowanie zabytkowych budynków na całym obszarze gminy.
- ✓ Zachowane walory kulturowe wsi tychowskich.
- ✓ Rozwój agroturystyki we wsiach o walorach i cechach sprzyjających tej funkcji,
- ✓ Funkcjonowanie sieci gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych zagrodach.
- ✓ Systematyczny rozwój szlaków turystycznych.
- ✓ Dobry poziom realizacji architektonicznych. Kształtowanie nowego zagospodarowania na zasadzie dobrej kontynuacji. Możliwość powołania komisji opiniującej projekty koncepcyjne zabudowy na terenie miasta i terenów wiejskich.
- ✓ Powstanie zintegrowanego systemu opieki zarządzania i monitoringu zagospodarowania (m.in. na cele turystyczne) środowiska naturalnego i kulturowego.
- ✓ Zagospodarowanie turystyczne dostosowane do walorów środowiska przyrodniczo-kulturowego, służące rozwojowi i promocji wybranych obszarów w gminie.
- ✓ Liczne - na dobrym poziomie merytorycznym i edytorskim – wydawnictwa dotyczące historii i jej świadectw na ziemi półczyńskiej, w tym opracowania monograficzne.
- ✓ Społeczeństwo świadome historii Pomorza Zachodniego, ziemi półczyńskiej a tym samym akceptujące dziedzictwo kulturowe jako własną – swojską - przestrzeń.
- ✓ stała współpraca z podmiotami działającymi na rzecz zachowania historycznego dziedzictwa kulturowego (np. Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, Narodowy Instytut Dziedzictwa OT w Szczecinie), skutkującymi szkoleniami dla właścicieli i użytkowników zabytków w zakresie pozyskiwania środków zewnętrznych.

8. CELE I ZADANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY TYCHOWO

8.1. CELE PERSPEKTYWICZNE

Przeгляд zasobów dziedzictwa kulturowego oraz zdiagnozowanie stanu zachowania zabytków, przeprowadzone na wstępnym etapie prac nad Programem Opieki nad Zabytkami stanowią podstawę formułowania celów i zadań. Ich realizacja powinna doprowadzić do stworzenia wizerunku **gminy Tychowo** atrakcyjnej dzięki walorom kulturowym na równi z walorami przyrodniczymi, z potencjałem obszarów do rewitalizacji i obiektów do zagospodarowania.

Niżej wskazano cele perspektywiczne, dalekosiężne, służące osiągnięciu finalnych efektów w trzech podstawowych dziedzinach:

- poprawie stanu dziedzictwa kulturowego (**cel 1**),
- funkcjonowaniu zabytków w procesach aktywizacji ekonomicznej i społecznej oraz budowie atrakcyjności i konkurencyjności (**cel 2**),
- społeczeństwa świadomego walorów historycznych krajobrazów i potrzeby zachowania dziedzictwa kulturowego (**cel 3**).

Osiągnięcie tych celów wymaga wieloletnich, zintegrowanych działań skutkujących zmianami zarówno w sferze materialnej (dotyczącej stanu i zagospodarowania zabytków), jak i mentalnej (zmiany stosunku do zabytku, dobra uznawanego często za kłopotliwe i niezwykle kosztowne w utrzymaniu).

Określone niżej cele należy traktować jako równorzędne. Poprawa stanu dziedzictwa kulturowego nie będzie możliwa bez powstania świadomej potrzeby jego zachowania oraz działań związanych z użytkowaniem zabytków w sposób odpowiedni dla ich walorów. Suma działań powinna powodować aktywizację społeczną, ekonomiczną i podniesienie atrakcyjności regionu.

Cel perspektywiczny 1 – Utrzymanie i wyeksponowanie zachowanych zasobów i struktury krajobrazu kulturowego.

Osiągnięcie tego celu możliwe jest poprzez:

- uwzględnianie problemów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w dokumentach strategicznych gminy;
- zintegrowanie ochrony krajobrazu kulturowego z ochroną przyrody i równowagi ekologicznej;
- określenie obszarów wartościowych pod względem krajobrazowym (kulturowym i przyrodniczym) i określenie wytycznych do ich zabudowy i zagospodarowania oraz wskazanie najcenniejszych obszarów do zachowania poprzez wyłączenia z lokalizacji inwestycji o negatywnym wpływie na krajobraz (**z uwzględnieniem wytycznych w planie zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego**);
- poprawę stanu technicznego zachowania zabytków, poprzez budżet własny Gminy oraz pozyskiwane środki zewnętrzne;
- rewitalizację obszarów niedoinwestowanych, wymagających szczególnej opieki (dziedzictwo archeologiczne, zieleń komponowana – parki, nekropolie);
- budowę zintegrowanego systemu informacji, monitoringu stanu i zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego;

- współpracę czynników społecznych (społeczni opiekunowie zabytków, organizacje pozarządowe, stowarzyszenia, fundacje), samorządowych i rządowych w sprawach dotyczących ochrony krajobrazu kulturowego i naturalnego;
- utworzenia w strukturze Urzędu Gminy stanowiska ds. zabytków (GEZ).

Cel perspektywiczny 2 – Funkcjonowanie dziedzictwa kulturowego w procesach aktywizacji społecznej i ekonomicznej oraz budowie wizerunku Miasta i Gminy

Osiągnięcie tego celu wymaga:

- tworzenia warunków finansowych i organizacyjnych służących zaangażowaniu dziedzictwa kulturowego w aktywizację ekonomiczną i społeczną;
- stworzenia zintegrowanego systemu informacji o finansowaniu ochrony i opieki nad zabytkami, możliwościach pozyskania dotacji ze środków unijnych, państwowych, wojewódzkich, powiatowych, miejskich oraz prawidłowego przygotowania wniosków;
- racjonalnego wykorzystania środków z funduszy unijnych, rządowych, samorządowych, prywatnych na projekty mające za zadanie poprawę kondycji zabytków (konserwację) oraz rewitalizację, aktywizację społeczną i ekonomiczną w oparciu o obiekty i obszary zabytkowe;
- zagospodarowania zabytkowych (**nie tylko wpisanych do rejestru zabytków**) budowli na cele kulturalne, turystyczne i inne przy pomocy funduszy prywatnych, gminnych, państwowych i europejskich;
- budowy i promocji produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe i zabytki;
- budowy profesjonalnego systemu informacji turystycznej, w tym ponadgminnej.

Cel perspektywiczny 3 – budowa świadomych więzi społecznych z dziedzictwem kulturowym i potrzeba jego zachowania

Osiągnięcie celu poprzez:

- organizację wydarzeń kulturalnych, konferencji naukowych, popularno-naukowych pogłębiających wiedzę o dziedzictwie kulturowym, kierowanych do różnych środowisk;
- wykreowanie wiodącego wydarzenia kulturalnego związanego z dziedzictwem kulturowym integrującego różne środowiska (np. Jarmark Solny);
- wspieranie inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych działających na rzecz popularyzacji wiedzy o zabytkach oraz opieki i ochrony nad zabytkami;
- włączenie problematyki dziedzictwa kulturowego do programów szkolnych, upowszechnianie edukacji nt. historii i dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie zabytków gminy w nauczaniu dziejów architektury i budownictwa, archeologii (np. lekcje muzealne);
- budowa instytucji muzealnej, także w oparciu o inicjatywy prywatne

8.2. CELE PERSPEKTYWICZNE - CELE OPERACYJNE - ZADANIA

Propozycje zadań do realizacji w lata 2021 - 2025 na mocy uchwały Rady Miejskiej w Tychowie

CEL PERSPEKTYWICZNY 1. UTRZYMANIE I WYEKSPONOWANIE ZACHOWANYCH ZASOBÓW I STRUKTURY KRAJOBRAZU KULTUROWEGO		
Cele operacyjne	Zadania	Propozycja działań do realizacji w latach 2021–2025 na mocy uchwały Rady Miejskiej
1. Budowa gminnego systemu ochrony i opieki nad zabytkami oraz kształtowania krajobrazu kulturowego	Prowadzenie i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków (sporządzona 2015, uchwalona 2016)	1. Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. 2. Weryfikacja kart GEZ na stronie www. Urzędu Gminy. 3. Budowa komputerowej bazy danych o zabytkach (np. system GISON) – do 2025 r.
2. Budowa zintegrowanego systemu ochrony wartości kulturowych i przyrodniczych	1. Sporządzenie programu opieki nad historycznymi zespołami zieleni komponowanej	Sporządzenie programu opieki nad historycznymi parkami i nekropoliami (z uwzględnieniem Planu zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego) we współpracy np. z Biurem Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, NID w miarę posiadanych środków finansowych
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	Monitoring stanu zachowania zabytków w zasobach komunalnych (w GEZ) z zastosowaniem komputerowej bazy danych	1. Monitoring stanu zachowania zabytków ujętych w GEZ. 2. Budowa komputerowej bazy danych, w tym w systemie informacji geoprzestrzennej – przewidywane do 2025 r.
	Remonty historycznych obiektów na obszarze Gminy Tychowo	- sakralnych - świeckich (rozpoczęcie lub kontynuacja działań, wsparcie finansowe i organizacyjne) w miarę posiadanych środków finansowych

	Dofinansowywanie z budżetu Gminy Tychowo prac remontowo - konserwatorskich przy zabytkach nie będących własnością gminy	Podjęcie uchwały w sprawie dotacji na prace remontowe, konserwatorskie i budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków (ustawy oozionz z 2003 r. z późn. zmianami) – przewidywane do realizacji w latach późniejszych w miarę posiadanych środków finansowych
	Oznakowanie obiektów zabytkowych objętych ochroną prawną.	Oznakowanie zabytków na terenie Gminy Tychowo zgodnie z odpowiednimi przepisami – należących do Gminy Tychowo
	Opieka nad historycznymi nekropoliami Gminy Tychowo	zlecenie prac pielęgnacyjno-utrzymaniowych na terenie cmentarzy historycznych, w uzgodnieniu z WUOZ
	Działania na rzecz utrzymania tradycyjnych wzorców architektonicznych w nowych realizacjach	Zorganizowanie konkursu architektonicznego promującego dobre przykłady – przewidywana realizacja w latach późniejszych

**CEL PERSPEKTYWICZNY 2.
FUNKCJONOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
W PROCESACH AKTYWIZACJI SPOŁECZNEJ I EKONOMICZNEJ**

Cele operacyjne	Zadania	Propozycja działań do realizacji w latach 2021–2025 na mocy uchwały Rady Miejskiej
1. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości	Rozbudowa kulturowych tras turystycznych	Oznakowanie istniejących ścieżek i tras turystycznych wykorzystujących warunki środowiska kulturowego, np.: Szlak Rodów Pomorskich w miarę posiadanych środków finansowych
	Budowa produktu turystycznego	Wykorzystanie potencjału historycznego architektury sakralnej gminy (obiekty XV-XIX wieczne o walorach ponadlokalnych)

	Rozbudowa systemu informacji turystycznej	1. Uzupelnienie istniejacego systemu informacji wizualnej – tablice informacyjne dotyczace historii i walorow zabytkow (nie tylko rejestrowych) wedlug istniejacego wzoru. 2. Przewodniki po zabytkach Gminy (nie tylko rejestrowych) w miare posiadanych srodkow finansowych
2. Stworzenie warunkow finansowych i organizacyjnych do opieki nad dziedzictwem kulturowym	Podniesienie poziomu wiedzy spolecznej o mozliwosciach pozyskania i efektywnym wykorzystaniu dotacji z roznych programow	- Przygotowanie informatora dla wlascicieli zabytkow o mozliwosciach dofinansowania np. na stronach www.
	Popularyzacja metod konserwatorskich, zasad prac przy zabytkach	Przygotowanie cyklu spotkan (np. w swietlicach wiejskich, w urzedzie, Gminnym Ośrodku Kultury) ze specjalistami konserwatorami, architektami (współpraca z BDZ, SKZ, NID)

**CEL PERSPEKTYWICZNY 3.
POWSTANIE ŚWIADOMYCH WIĘZI LOKALNYCH SPOŁECZNOŚCI Z DZIEDZICTWEM KULTUROWYM I POTRZEBY JEGO ZACHOWANIA**

Cele operacyjne	Zadania	Propozycja działań do realizacji w latach 2021 - 2025 na mocy uchwały Rady Miejskiej
1. Budowa świadomych więzi lokalnych społeczności z dziedzictwem kulturowym i potrzeba jego zachowania	Systematyczna edukacja dzieci i młodzieży	Przygotowanie cyklu spotkań (np. w świetlicach wiejskich, szkołach), ze specjalistami konserwatorami, architektami (współpraca z BDZ, SKZ, NID) 2. Organizacja lekcji muzealnych, bibliotecznych i konkursów historycznych
	Popularyzatorskie działania wizualne: organizowanie w instytucjach kultury i budynkach użyteczności publicznej wystaw, pokazów nt. historii	1. Opracowanie i realizacja rocznych programów wystaw nt. historii regionu, dawnego i dzisiejszego krajobrazu kulturowego, zabytków (GOK biblioteki etc.). 2. Inicjatywa powołania w szkołach przedsięwzięć takich jak

	regionu, dawnego i dzisiejszego krajobrazu kulturowego, zabytków	np. Koła Detektywów Historii z możliwością utworzenia grupy rekonstrukcyjnej – Tychowianie w średniowieczu
	Promocja znaczenia Gminy Tychowo dla nauki o Pomorzu (historii, architektury, sztuki i innych dziedzin) i istniejącego już dorobku naukowego	Przygotowanie cyklu spotkań z osobistościami świata nauki i kultury we współpracy ze środowiskami naukowymi i twórczymi
2. Promocja dziedzictwa kulturowego gminy	Promocja dziedzictwa kulturowego	Zwiększenie promocji wydarzeń kulturalnych w mediach ponadlokalnych (w tym strony www. partnerów np. BDZ, SKZ, itp.)
	Promocja dziedzictwa kulturowego poprzez wydawnictwa (w tym kontynuacja).	1. Publikacja wydawnictw poświęconych zabytkom np.: - Katalog zabytków Gminy Tychowo - albumy, opracowania popularno-naukowe, monografie miejscowości 2. Wydawanie serii regionalnych, pocztówek (zabudowa miejska, obiekty użyteczności publicznej) w miarę posiadanych środków finansowych
	Ochrona i promocja niematerialnego dziedzictwa kulturowego – promowanie postaci historycznych	Kontynuacja wydarzeń tematycznych organizowanych przez Gminny Ośrodek Kultury, np. Festiwal Solistów i Zespołów ludowych; stowarzyszenia, osoby prywatne (np. właściciele obiektów historycznych)
	Organizacja dorocznych obchodów Zachodniopomorskich Dni Dziedzictwa na obszarze miasta i gminy	Udział w obchodach ZDD i EDD na obszarze miasta i gminy (sierpień-październik- każdego roku), we współpracy z organizatorami (BDZ Szczecin)
	Współpraca ze środowiskami naukowymi – inicjowanie i wspieranie budowy i realizacji programów badawczych nad dziedzictwem kulturowym (archeologicznym, architektonicznym, historycznym)	Kontynuacja wydarzeń lub ich inicjacja

➤ **Programowe cele i zadania podlegają uchwaleniu przez Radę Miejską.**

- **Cele perspektywiczne i operacyjne sformułowane wyżej powinny pozostać jako zasady programowe. Zadania mogą być modyfikowane, zależnie od bieżących uwarunkowań.**
- **Z katalogu zadań przedstawionych, jako propozycja do realizacji w 4-leciu (2021-2025) Samorząd powinien wytypować te, które zamierza realizować.**
- **Po dwóch latach od uchwalenia Programu Burmistrz składa Radzie sprawozdanie z jego realizacji.**

9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja programu odbywać się będzie poprzez wskazane zadania na rzecz osiągnięcia priorytetów w nim przyjętych. Dostępne instrumentarium służące realizacji programu wynika z obowiązujących przepisów prawnych oraz opartych na nich działań umocowanych w realiach instrumentów prawno-ekonomicznych i finansów publicznych.

Instrumenty prawne – wynikające z przepisów dotyczących ochrony zabytków, w tym:

- wnioskowanie do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wpis do rejestru zabytków obiektów/obszarów z gminnej ewidencji zabytków;
- wnioskowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków o skreślenie nieistniejących już obiektów, a nadal widniejących w rejestrze zabytków;
- sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego ustanawiających ochronę i rewaloryzację historycznych obszarów;
- uwzględnianie gminnej ewidencji zabytków i programu opieki nad zabytkami Gminy Tychowo w zmianach studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Instrumenty finansowe – dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe, zbiórki społeczne, programy uwzględniające finansowanie z funduszy europejskich, państwowych, samorządu województwa, powiatu, gminy.

Instrumenty koordynacji – uwzględnianie dziedzictwa kulturowego w strategii rozwoju społeczno-gospodarczego gminy, planie rozwoju lokalnego, programach rozwoju infrastruktury, programie ochrony środowiska przyrodniczego i innych. Współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi, specjalistycznymi instytucjami kultury, współpraca z organizacjami pozarządowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

Instrumenty kontrolne – monitoring (we współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków i powiatowym inspektorem nadzoru budowlanego) stanu zachowania zabytków wpisanych do rejestru i ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Instrumenty społeczne – edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego, profesjonalna (aktualizowana) informacja, współdziałanie z organizacjami społecznymi, związkami wyznaniowymi etc. Budowa produktu turystycznego w oparciu o zabytki, tradycyjne techniki budowlane, dziedzictwo niematerialne. Finansowanie działań (np. remontowych, promocyjnych) przy zabytkach zarówno wpisanych do rejestru jak i ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

10. KRYTERIA OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zgodnie z przepisami ustawy o ochronie zabytków burmistrz/prezydent **zobowiązany jest do sporządzania co dwa lata** sprawozdania z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami i przedstawienia go Radzie Miejskiej. Wykonanie sprawozdania powinna poprzedzić ocena stopnia realizacji gminnego programu uwzględniająca:

1. wykonanie zadań przyjętych do realizacji,
2. efektywność ich wykonania.

Za kryteria oceny realizacji programu opieki mogą służyć:

- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami;
- wartość finansowa zrealizowanych kompleksowych programów rewaloryzacji i rewitalizacji oraz liczba (bądź inne mierniki przyjęte za miarodajne) obiektów poddanych rewaloryzacji w ramach tych programów;
- wartość finansowa zrealizowanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych ww. pracom;
- liczba powołanych parków kulturowych;
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych;
- liczba opracowanych prac studialnych (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów zabudowy regionalnej i detalu architektonicznego, stolarek itp.);
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie gminy;
- liczba utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych etc.;
- liczba opracowanych/wydanych wydawnictw/aplikacji mobilnych/stron www. (w tym folderów promocyjnych, przewodników, albumów, materiałów pokonferencyjnych etc.);
- liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej;
- ilość szkoleń (zewnętrznych i organizowanych przez samorząd Miasta Koszalin) lub liczba pracowników biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego;
- liczba przyjętych / zmienionych m.p.z.p.

11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Ochrona zabytków i opieka nad nimi jest ustawowym obowiązkiem państwa, samorządów i właścicieli zabytków. Tak więc do finansowania działań na rzecz utrzymania dziedzictwa kulturowego są zobowiązani wszyscy wymienieni.

Niżej przedstawiono przykładowe źródła pozyskania środków zewnętrznych i możliwości finansowania ochrony i opieki nad zabytkami na terenie gminy z uwzględnieniem środków publicznych.

Finanse publiczne - budżet państwa i budżety samorządów terytorialnych

Dotacje na ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane, oraz popularyzację zabytków przeznaczane z budżetu państwa i budżetów samorządów lokalnych, mogą być udzielane przez:

- Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz innych ministrów
- Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (w części budżetu państwa w dyspozycji wojewody)
- Sejmik Województwa
- Radę Powiatu
- Radę Miasta/Gminy

Budżet Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Programy Ministra są podstawą ubiegania się o środki na zadania z zakresu kultury realizowane m.in. przez jednostki samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze i osoby fizyczne.

Rokrocznie MKiDN ogłasza programy, z których do zadań związanych z ochroną i opieką nad zabytkami na terenie Gminy Tychowo można zaliczyć działania w ramach:

- Rozwój infrastruktury kultury
- Edukacja kulturalna i diagnoza kultury
- Dziedzictwo kulturowe – priorytety:
 - Priorytet "Ochrona zabytków"
 - Priorytet " Wspieranie działań muzealnych"
 - Priorytet „Kultura ludowa"
 - „Ochrona zabytków archeologicznych"
- Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Dotacje na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, realizowane są na podstawie ustaw (o ochronie zabytków.., o finansach publicznych..) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń – np. dotacje na prace konserwatorskie i roboty budowlane...).

Zapisy aktów prawnych określają precyzyjnie katalog prac, które mogą być dofinansowane poprzez udzielenie dotacji celowej – są to prace zmierzające do zabezpieczania, zachowania i utrwalania historycznej substancji zabytku. Ze środków budżetowych nie jest możliwe dofinansowanie prac nie dotyczących substancji zabytkowej i zabezpieczenia funkcjonowania obiektu.

Dofinansowanie można uzyskać jedynie na zabytki wpisane do rejestru.

Zasadą ustawową udzielanych dotacji budżetowych jest współfinansowanie prac - dotacja z jednego źródła może być udzielana do wysokości 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac.

Ze środków budżetowych nie jest możliwe dofinansowanie prac nie dotyczących substancji zabytkowej i zabezpieczenia funkcjonowania obiektu (np. termomodernizacje, wymiana stolarek, wymiana posadzek, instalacja wodno-kanalizacyjna i in.)

Mecenat Państwa w dziedzinie kultury

Dotacje na zadania objęte mecenatem państwa w dziedzinie kultury stanowią jedną z kategorii dotacji celowych. Dotacje te mogą być udzielane jednostkom samorządu terytorialnego. Rozwinięcie przepisów ustawowych w odniesieniu do dotacji na zadania objęte mecenatem państwa w dziedzinie kultury, które mogą otrzymywać jednostki samorządu terytorialnego zawiera rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 czerwca 2012 r. w sprawie zakresu zadań objętych mecenatem państwa w dziedzinie kultury, na które jednostki samorządu terytorialnego mogą otrzymywać dotacje, oraz sposobu i trybu przyznawania tych dotacji (Dz. U. poz. 737).

Zgodnie z przepisami tego rozporządzenia jednostki samorządu terytorialnego ubiegające się o dotację z budżetu państwa na zadania objęte mecenatem państwa w dziedzinie kultury mogą otrzymywać te dotacje w zakresie zachowania, waloryzacji i ochrony dziedzictwa kulturowego oraz budowy i modernizacji infrastruktury kulturalnej, w tym obiektów publicznych, w których prowadzona jest działalność kulturalna. Ponadto zgodnie z przepisami o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej dotacje celowe z budżetu państwa z części, której dysponentem jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, na zadania objęte mecenatem państwa, w tym dotacje celowe na finansowanie lub dofinansowanie kosztów realizacji inwestycji mogą otrzymywać organizacje pozarządowe prowadzące działalność kulturalną oraz instytucje kultury, dla których organizatorami są jednostki samorządu terytorialnego, a także inne podmioty prowadzące działalność w obszarze kultury.

<http://www.mkidn.gov.pl/>

Źródło: (<http://www.sejm.gov.pl/>)

Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U. z 2010 r., Nr 80, poz. 526, z późn. zm.), art. 43, ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz.U. z 2012 r., poz. 406), art. 5 i art. 9.

Fundusz Kościelny

Na prace konserwatorskie i budowlane przy budowłach sakralnych dodatkowym wsparciem finansowym mogą być środki pochodzące z budżetu państwa zgromadzone w Funduszu Kościelnym, usytuowanym w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji. Katalog prac objętych dofinansowaniem ograniczony jest do podstawowych prac budowlanych zabezpieczających, nie uwzględnia otoczenia, wystroju wnętrz, zabytków ruchomych będących wyposażeniem świątyni, jednak nie zawiera ograniczenia przedmiotowego: dotyczy wszystkich obiektów sakralnych, także tych, znajdujących się w ewidencji konserwatorskiej.

www.mswia.gov.pl

Budżet Województwa Zachodniopomorskiego

Samorząd Województwa Zachodniopomorskiego od 2007 roku wspiera właścicieli obiektów wpisanych do rejestru zabytków ustalając zasady realizacji zadań

publicznych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami pn. „**Dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub ujętym w gminnej ewidencji zabytków położonym na obszarze województwa zachodniopomorskiego**” (od 2018 r.) Kwota na dofinansowania w tym konkursie w 2020 r. wyniosła 1,8 mln złotych.

Uchwała określiła, iż z budżetu Województwa Zachodniopomorskiego mogą być udzielane dotacje celowe na prace przy zabytku posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub kulturowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym, znaczenie posiada także kontynuacja prac. Dotacje udzielane są m.in.: na prace remontowo- konserwatorsko-budowlane, zakup materiałów, **dokumentacje**. Zasady udzielania dotacji, zawarte w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, terminy składania wniosków oraz warunki ubiegania się o środki, określone są w ogłoszeniach o konkursach i przyjętym regulaminie (ogłaszane na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego: www.bip.wzp.pl)

Budżet Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (w części budżetu państwa w dyspozycji wojewody)

Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, realizowane są – podobnie jak dotacje Ministra Kultury - na podstawie ustaw (o ochronie zabytków..., o finansach publicznych...) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń – np. *dotacje na prace konserwatorskie... i roboty budowlane...*).

Katalog prac, na jakie można otrzymać dotację, obejmuje nakłady konieczne m.in. na sporządzanie ekspertyz, badań, programu konserwatorskiego, projektów budowlanych, zabezpieczanie obiektu, odnowienie i odtworzenie okładzin, tynków, okien, drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych, wykonanie izolacji przeciwwilgociowej, zakup materiałów budowlanych, wyeksponowanie oryginalnych elementów parku, wykonanie instalacji przeciwwłamaniowej, przeciwpożarowej i odgromowej.

Zadania publiczne

Popularyzacja i edukacja w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami i upowszechnienie wiedzy o zabytkach województwa zachodniopomorskiego realizowane jest przez WKZ, zgodnie z ustawą o *działalności pożytku publicznego i wolontariacie* oraz na podst. *ustawy o ochronie zabytków*. Corocznie ogłaszany jest otwarty konkurs ofert na realizację zadań publicznych przez organizacje pozarządowe i inne podmioty wymienione w ustawie. Zadania publiczne mogą być realizowane w różnych formach, w szczególności poprzez:

- organizowanie festiwali, przeglądów, konkursów, konferencji, seminariów, szkoleń, spotkań, plenerów, warsztatów, kursów, wystaw i innych imprez;
- wydanie niskonakładowych, niekomercyjnych publikacji, periodyków, książek – także z wykorzystaniem innych technik zapisu niż druk, katalogów, druków ulotnych;
- prowadzenie badań naukowych, prac studialnych, opracowanie ekspertyz technicznych;

- innych działań związanych z popularyzacją dziedzictwa kulturowego, jak np. oznakowanie szlaków turystycznych.

Dotacje z budżetu WKZ realizowane są w cyklu danego roku budżetowego, adekwatnie do wielkości przyznanych środków finansowych. WKZ corocznie ogłasza nabór wniosków w dwóch terminach: do końca lutego dla wniosków na prace planowane do wykonania w danym roku oraz do 30 czerwca na realizację refundacji poniesionych wcześniej (do 3 lat przed złożeniem wniosku) nakładów.

www.wkz.szczecin.pl

Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

W szczególnych projektach, możliwie jest pozyskanie środków z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, na prace związane z ochroną krajobrazu, utrzymaniem i rewaloryzacją zabytkowych założeń zieleni (np. parków, cmentarzy), a także zabytkowych obiektów budowlanych powiązanych z zielenią. Dotyczy to inwestycji powiązanych np. z edukacją ekologiczną (ścieżki edukacyjno-przyrodnicze) czy ośrodkami dydaktyczno-naukowymi. Wśród kryteriów przyznawania środków nie ma ograniczenia dotyczącego wpisu obiektu czy zespołu do rejestru zabytków.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Zachodniopomorskiego³¹

Szczegółowy opis osi priorytetowych na lata 2014 - 2020 (<http://www.bip.wzp.pl/>) dostarcza informacji dotyczących planowanych źródeł finansowania na zabytki i dziedzictwo kulturowe.

IV Priorytet: Naturalne otoczenie człowieka

Działanie: Dziedzictwo kulturowe

Realizacja prac konserwatorskich i restauratorskich, które przez zachowanie historycznej substancji zabytkowej przyczynia się do dostosowania obiektów do celów użytkowych oraz do ich udostępnienia mieszkańcom regionu i turystom. Działanie nakierowane jest na ochronę rodzimego dziedzictwa Pomorza Zachodniego, mającego wysoką wartość historyczną i kulturową, służyć ma zwiększeniu potencjału turystycznego regionu, zwiększeniu miejsc pracy.

Wspierane projekty z zakresu prac konserwatorskich i restauratorskich muszą stanowić element szerszej grupy – zespołu, w których poszczególne elementy łączy idea ochrony i popularyzacji rodzimego dziedzictwa kulturowego Pomorza Zachodniego.

Uprawnieni beneficjenci:

- jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia oraz podmioty podległe jst;
- instytucje kultury
- organizacje pozarządowe
- kościoły i inne związki wyznaniowe
- przedsiębiorcy

³¹ Należy monitorować zmiany w obrębie powyższych Programów.

- jednostki sektora finansów publicznych

Punkty informacyjne Funduszy Europejskich

Główny Punkt Informacyjny Funduszy Europejskich w Szczecinie

UMWZ ul. Kuśnierska 12 B, 70-536 Szczecin; gpi@wzp.pl

Lokalny Punkt Informacyjny Funduszy Europejskich w Koszalinie lpi@koszalin@wzp.pl

Budżety samorządów lokalnych – Gmina Tychowo

Działając na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawie o samorządzie gminnym, organy stanowiące samorządów lokalnych mają prawo udzielania dotacji na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na swoim terenie. Zasady udzielania w/w dotacji, są określane w podjętych przez rady uchwałach, tworzących prawo lokalne.

Gmina Tychowo planuje podjęcie uchwały, na mocy której możliwe będzie wspieranie prac remontowych i konserwatorskich dla właścicieli/użytkowników obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków) na swoim terenie („ustawy o ożoniz z 2003" z późn. zmianami).

Gmina pomaga proboszczom/administratorom zabytków sakralnych w uzyskaniu dotacji na cele konserwacyjno-remontowe obiektów sakralnych ze źródeł zewnętrznych.

ZAŁĄCZNIKI

Załącznik 1

Stalag Luft IV Gross Tychow

Niemiecki obóz jeniecki dla zestrzelonych lotników alianckich, założony został w kwietniu 1944 pod nazwą Stalag Luft IV Sagan-Belaria – jako podobóz Stalagu Luft III Sagan w Żaganiu. Po kilku tygodniach funkcjonowania obóz przeniesiony został do Tychowa na Pomorzu, nadal podlegając zarządowi obozu w Żaganiu.

Obóz zlokalizowany był pomiędzy osadą Modrolas a wsią Podborsko leżącą przy drodze głównej do Tychowa. Od maja 1944 roku do lutego 1945 roku w obozie osadzonych było od 8000 do 10000 jeńców. Pierwszym transportem do obozu trafiło 64 amerykańskich lotników. Liczba jeńców stale powiększała się wraz z przenoszeniem ich m. in. ze Stalagu Luft VI w Szyłokarczmie na Litwie, Dulagu Luft Wetzlar a także z Budapesztu. Według raportu Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża w dniach 5 i 6 października 1944 roku obóz podzielony był na części (A, B, C, D) oddzielonych od siebie ogrodzeniem z drutu kolczastego. Obozy A, B i C przeznaczone były tylko dla Amerykanów, natomiast w obozie D osadzeni byli Brytyjczycy a także obywatele Kanady, Australii, Nowej Zelandii, RPA, Francji, Polski i Czech.

Natomiast główny obóz (Vorlager) obejmował szpital, magazyny żywności i odzieży.

Powyższy raport wskazywał na złe i niewystarczające warunki bytowe przebywających w nim osób. Jeńcy zakwaterowani byli w 40-stu nowych, drewnianych barakach mogących pomieścić ok 200 osób każdy. Z wyjątkiem obozów A i B, w pozostałych obozach C i D nie było łóżek, ok 1900 jeńców spało na podłodze. Ogromnym problemem był brak ogrzewania, według relacji członka delegacji MCK, na terenie całego obozu znajdowało się tylko 5 małych, żelaznych pieców a część baraków w obozie D nie miało nawet kominów. Brakowało także natrysków i środków do mycia w efekcie czego szerzyły się plagi wszy i pcheł. Każdy z obozów posiadał także kuchnię wyposażoną od 5 do 6-ciu naczyń kuchennych o pojemności 3000 litrów.

W raporcie odnotowano skargi związane z dystrybucją - nadzorowaną przez władze obozowe, różnego rodzaju przesyłek. Odnotowano, iż w skutek rozdzielania lub zatrzymywania przesyłek według uznania przez władze obozowe lekarze nie mieli dostępu do środków medycznych, zimowej odzieży czy bielizny. Wspomniano natomiast o nagminnych przypadkach noszenia amerykańskiej odzieży przez niemieckich robotników.

Niezwykle cenną relację przedstawił były amerykański jeńiec Lawrence Pifer na łamach książki autorstwa D. T. Bunyak'a *Our Last Mission: A World War II Prisoner in Germany*. Wspominał, że przez cały październik więźniowie otrzymywali połowę racji żywnościowych. Widzieli również opuszczając obóz ciężarówkę z transportem odzieży wystanej na potrzeby jeńców przez Czerwony Krzyż. Podejrzewali, że to samo działo się z przeznaczoną dla nich żywnością.

P. Lawrence przedstawił także ciekawą relację na temat kąpieli obozowych. Była to „operacja” dwuosobowa. Jeden z mężczyzn najpierw pompował wodę do wiadra, po chwili z baraku, bez względu na pogodę, wybiegał zupełnie nagi drugi mężczyzna. Obsługujący pompę wylewał wiadro wody na współwięźnia – ten miał tylko parę chwil aby spienić na sobie środek myjący po czym splukiwany był drugim wiadrem wody i wracał do baraku aby się wytrzeć i ubrać.

Pod koniec listopada 1944 P. Lawrence wraz z innymi jeńcami przeniesiony został do baraku nr 4 obozu C. Przez swoich współwięźniów wybrany został dowodzącym izby nr 5. Jako kierownik izby L. Pifer rozdawał każdemu z mężczyzn żywność i paczki z ubraniami. Starał się odmierzać równe porcje jedzenia tak aby nikt nie czuł się niesprawiedliwie potraktowany.

Wielką radością dla niego było otrzymanie po ośmiu miesiącach bycia jeńcem wojennym listów od siostry i ciotki Heleny. Czytał go wielokrotnie w zaciszu barakowej izby starając się zapamiętać każde słowo. Rodziny mogły pisać nieograniczoną liczbę listów do swoich synów, braci i małżonków natomiast wysyłanie listów od więźniów było ograniczone. Poczta była przesyłana przez Lizbonę w Portugalii i Genewę w Szwajcarii. Listy przychodziły z wielotygodniowym opóźnieniem ponieważ najpierw trafiały do Stalagu Luft III (Sagan obecnie Żagań) a po ocenzurowaniu odsyłano je do Stalagu Luft IV.

Jeńcy pisali listy i pocztówki, prosząc rodziny o wysłanie czekoladek, papierosów, przyborów toaletowych i towarów, których nie znaleziono w paczkach Czerwonego Krzyża. Wszystkie przedmioty, o które prosili, były dobrymi żetonami przetargowymi na czarnym rynku. Mężczyźni handlowali między sobą oraz z niemieckimi strażnikami. Lotnicy, którzy nie otrzymali listów od rodzin namawiali współwięźniów aby głośno czytali swoje listy. Wiadomości z domu, czyjegokolwiek domu, były lepsze niż nic. Poczte czytano i czytano w kółko, co napętniało jeńców nadzieją, że w końcu uda się im wrócić do domu, do Stanów Zjednoczonych.

W związku ze zbliżającym się frontem wschodnim zarządzona została ewakuacja obozu. Chorych wywieziono pociągiem do Stalagu Luft I w Barth (Północne Niemcy), natomiast pozostali jeńcy 6 lutego 1945 roku wyruszyli pieszo przez Białogard, Świnoujście do Stalagu XI B

Fallingbostel (początkowo umieszczane w nim były m. in. kobiety oficerowie walczące w Powstaniu Warszawskim).

Wiele cennych informacji z dnia ewakuacji obozu zawiera wywiad z byłym jeńcem, amerykańskim lotnikiem Irwin'em A. Welling'iem. Wspomina, że była to dla niego chyba najzimniejsza zima jaką pamiętał. Tak Irwin A. Welling wspominał dzień ewakuacji obozu (tłumaczenie własne autorki):

Na przygotowanie się mieliśmy tylko dzień, więc spakowaliśmy rzeczy osobiste najlepiej, jak potrafiliśmy, próbowaliśmy zrobić coś w rodzaju plecaka z koszuli i zwinąć koce w rolkę. Wyszliśmy z obozu około 10:00 rano. Jak się dowiedziałem, tego dnia było około minus 14 stopni i leżało dużo śniegu. Każdy kto przechodził obok magazynów, w którym znajdowały się paczki Czerwonego Krzyża zabrał ze sobą dwie lub trzy paczki na drogę. W czasie marszu zorientowaliśmy się, że nie zdołamy unieść ich wszystkich dlatego większość wyrzuciliśmy na pobocze.

Jeńcy przeszli łącznie ok. 950 km a ich trwająca ok. 2-3 miesiące mordercza wędrówka, która kosztowała życie wielu z nich nazwana została „Marszem Śmierci”.

W miejscu dawnego niemieckiego obozu jenieckiego znajduje się pomnik autorstwa Zygmunta Wujka poświęcony pamięci alianckich lotników z lat 1944 – 1945.

Tłumaczenie: Agnieszka Osiak, Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie

Opracowano na podstawie:

1. Prisoners of War Bulletin. Published by the American National Red Cross for the Relatives of American Prisoners of War and Civilian Internees, *Reports on German Camps, Stalag Luft IV*, Washington, D. C. 1944, vol.2, no. 12;
2. Dawn Trimble Bunyak, *Our Last Mission: A World War II Prisoner in Germany*, University of Oklahoma Press, 2003, p. 137;
3. *Library of Congress, American Folklife Center, Veterans History Project Irwin A. Welling Collection (AFC/2001/001/04932), Interview with I .A. Welling, 2003 r.*

Załącznik 2

Wykaz rejestru zabytków nieruchomych gminy Tychowo - stan na 02.11.2020 r..

[Rejestr zabytków - BIP Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Szczecinie \(alfatv.pl\)](#)

I.p.	Miejscowość	Obiekt	Dataowanie	Nr rejestru	Data wpisu	Nr decyzji	Dawny nr rej.
1	Buczki	park dworski	4 ćw. XIX w.	471	11.10.1980	KI.IV-5340/40/80	1127
2	Bukówko	cmentarz przykościelny	XVI w.	456	01.07.1959		200
3	Bukówko	kościół św. Jana Chrzciciela	XVI w.	456	01.07.1959		200
4	Bukówko	park dworski	1 poł. XIX w.	444	29.06.1978	KI.IV-5340/90/78	1061
5	Dobrowo	kościół św. Jana Kantego	poł. XIX w.	458	15.03.1965	KI.IVV-Oa/6/65	416
6	Dobrowo	pałac	2 poł. XIX w.	459	15.03.1965	KI.IVV-Oa/5/65	415
7	Kikowo	kościół Podwyższenia Krzyża Św.	1847 r.	427	21.12.1994	PSOZ-5340/2/94	1245

8	Kowalki	kościół św. Stanisława Kostki	XVI w. (XVIII, XIX w.)	437	19.03.1960		244
9	Kowalki	cmentarz przykościelny	XVI w.	437	19.03.1960		244
10	Motarzyn	kościół Niepokalanego Poczęcia NMP	1683 r. (poł. XIX w.)	430	30.10.1956		111
11	Rudno	park dworski	pocz. XIX w.	467	12.02.1966	KI-IV-Oa/8/66	548
12	Smęcino	pałac	1854-56	438	01.04.1998	PSOZ-5340-8 c.d./98	1258
13	Smęcino	park dworski	1 i 2 poł. XIX w.	438	01.04.1998	PSOZ-5340-8 c.d./98	1258
14	Stare Dębno	kościół św. Szczepana	1643 r. (XIX w.)	468	30.10.1956		113
15	Tychowo	park dworski	2 poł. XVIII w.	443	11.10.1980	KI.IV-5340/41/80	1128
16	Tychowo	kościół MB Wspomożenia Wiernych	XV w., 1830 r.	469	30.10.1956		116
17	Tyczewo	kościół św. Antoniego	1681 r. (XIX w.)	484	30.10.1956		115
18	Tyczewo	park dworski	1 poł. XIX w.	442	27.05.1978	KI.IV-5340/47/78	1018
19	Wicewo	kościół MB Szkaplerznej /otoczenie/	1861 r.	369	12.09.2008	DZ-4200/52/O/2008	
20	Wicewo	park dworski	2 poł. XIX w.	441	29.06.1978	KI.IV.5340/91/78	1062

Załącznik 3

Wykaz zabytków nieruchomych gminy Tychowo ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Uchwała Nr XXIII/188/16 Rady Miejskiej w Tychowie z dn. 31 sierpnia 2016 r.

http://prawomiejskowe.pl/UrządMiejskiwTychowie/document/244249/Uchwa%C5%82a-XXIII_188_16

Miejscowość	Adres	Obiekt	Nazwa własna	Datowanie
Borzystaw		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Borzystaw		zespół folwarczny		2 poł. XIX w. , XIX/XX w
Borzystaw		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Buczki		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Bukowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Bukowo		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Bukówko		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Bukówko		zespół folwarczny		2 ćw. XIX w.

Miejscowość	Adres	Obiekt	Nazwa własna	Dataowanie
Bukówko		cmentarz	rodowy	1918 r.
Bukówko		pałac		kon. XX w.
Czarnkowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Doble		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Doble		zespół folwarczny		poł. XIX w.
Doble		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Doble		zespół zabudowań młyna wodnego		pocz. – 1 ćw. XX w.
Dobrowo		młyn wodny wraz z urządzeniami		XIX/XX w.
Dobrowo		cmentarz	rodowy	pocz. XX w.
Dobrowo		cmentarz	ewangelicki	2 poł. XIX w.
Dobrowo		zespół folwarczny		poł. XIX – XIX/XX w.
Dobrowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Dobrowo Białogardzkie		most kolejowy		1905 r.
Dobrowo, Dzikie, Podborsko, Rozalin		zespoły folwarczne, młyn		2 poł. XIX w.
Dobrówko		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Drzonowo Białogardzkie		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Drzonowo Białogardzkie		cmentarz	rodowy	1 poł. XX w.
Dzięciotowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Dzięciotowo	Dzięciotowo 1 - 8	zespół folwarczny		1867 r., 4 ćw. XIX w.
Kikowo		zespół folwarczny		XVIII – XIX w.
Kikowo		park	park wiejski	1 poł. XIX w.
Kikowo		spichlerz	"1" – na planie folwarku	k. XIX w.
Kikowo		cmentarz	Monarchen Friedhof	pocz. XX w.
Kikowo		cmentarz	Ehfriedhof	pocz. XX w.
Kowalki		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Kowalki		cmentarz	parafilany	1945 r.
Krosinko		zespół folwarczny		1 poł. XIX w., 1900, 1933 r.
Liśnica		zespół folwarczny		2 poł. XIX w.
Modrolas	Modrolas 6	zespół folwarczny		ok. poł. XIX w., XIX/XX w.
Modrolas		obóz jeniecki aliantów		1944 – 1945 r.
Modrolas		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Motarzyn		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Osówko		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.

Miejscowość	Adres	Obiekt	Nazwa własna	Dataowanie
Pobądz		cmentarz	poniemiecki - leśny	1 poł. XX w.
Pobądz		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Podborsko	Podborsko 4	stacja kolejowa	"Podborsko"	1878 r.
Podborsko	Podborsko 4	dworzec kolejowy	"Podborsko"	1878 r.
Podborsko	Podborsko 6	budynek mieszkalny		1878 r.
Rudno		zespół folwarczny		1850 - 1895 r.
Rudno		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Sadkowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Sadkowo		cmentarz	ewangelicki	2 poł. XIX w.
Sadkowo		cmentarz	rodowy	1 poł. XX w.
Sadkowo	Sadkowo 46 - 55	zespół folwarczny		1 poł. XIX w., XIX/XX w.
Słonino		most kolejowy		1905 r.
Słonino		park	park dworski	kon. XIX w.
Słonino		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Smęcino	Smęcino 1 - 16	zespół folwarczny		1854 - 1856 r., 3 ćw. XIX w. - 1 ćw. XX w.
Smęcino		cmentarz	ewangelicki	2 poł. XIX w.
Smęcino		cmentarz	przykościelny	XIX w.
Smęcino	nr 10	budynek		kon. XIX w.
Smęcino		cmentarz	rodowy	2 poł. XIX w.
Stare Dębno		park	park dworski	pocz. XIX w.
Stare Dębno		dzwonnica i dzwon		1871 r.
Stare Dębno		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Stare Dębno	Stare Dębno 4	zespół folwarczny		2 poł. XIX w., 1923 r.
Stare Dębno		cmentarz	rodowy	1920 r.
Trzebiec	Trzebiec 1 - 5	zespół folwarczny		2 poł. XIX w. - 1 ćw. XX w.
Trzebiec		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Trzebiec		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Tychowo		kaplica cmentarna		l. 30. XX w.
Tychowo	ul. Kolejowa	dworzec kolejowy	"Tychowo"	2 poł. XIX w.
Tychowo	ul. Kolejowa 9	magazyn		XIX/XX w.
Tychowo		cmentarz	komunalny	1 poł. XX w., 1946 r.
Tychowo	ul. Wolności 2a	cmentarz	przykościelny	XVIII w.
Tychowo	ul. Dolna 3	zespół folwarczny		1872 r.
Tychowo	ul. Kolejowa	stacja kolejowa	"Tychowo"	2 poł. XIX w.
Tychowo	ul. Kolejowa 7	budynek mieszkalny		XIX/XX w.
Tyczewo		cmentarz	ewangelicki	2 poł. XIX w.
Tyczewo		cmentarz	poniemiecki	2 poł. XIX w.

Miejscowość	Adres	Obiekt	Nazwa własna	Datowanie
			(obiegowa)	
Tyczewo		zespół folwarczny		2 poł. XIX w. – 1930 r.
Warnino		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XX w.
Warnino		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Wełdkowo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Wełdkówko		cmentarz	ewangelicki	pocz. XX w.
Wicewo	Wicewo 9	zespół folwarczny		1 poł. XIX w. – 1939 r.
Wicewo		zespół zabudowy dawnego kościoła (kaplica i pastorówka)		l. 60. XX w.
Wicewo		cmentarz	poniemiecki - parkowy (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Wicewo		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	2 poł. XIX w.
Zaspy Wielkie		cmentarz	poniemiecki (obiegowa)	1 poł. XIX w.
Zaspy Wielkie		zespół folwarczny		2 poł. XIX w., 1 ćw. XX w.
Zaspy Wielkie		park	park wiejski	2 poł. XIX w.
Zaspy Wielkie		cmentarz	wojenny	1919 r.

Załącznik 4

Wykaz zabytków nieruchomości gminy Tychowo zaproponowanych przez Burmistrza do gminnej ewidencji zabytków

Uchwała Nr XXIII/188/16 Rady Miejskiej w Tychowie z dn. 31 sierpnia 2016 r.

http://prawomiejskowe.pl/UrządMiejskiwTychowie/document/244249/Uchwa%C5%82a-XXIII_188_16

Miejscowość	Adres	Obiekt	Datowanie
Bukowo	zespół folwarczny	wieża ciśnień	XIX/XX w.
Drzonowo Białogardzkie	Nr 10	dwór	kon. XIX w.
Kikowo	Nr 3	dwór	XIX/XX w.
Wicewo	Nr 6	gorzelnia	XIX/XX w.

Załącznik 5

Wykaz stanowisk archeologicznych gminy Tychowo ujętych w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, Tychowo 2016

[Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tychowo wraz z prognozą oddziaływania na środowisko - BIP Urząd Miejski w Tychowie](#)

L.p.	Miejscowość	Nr stan. w miejs.	Nr stan. na ark.	Nr stan. na AZP	Chronologia	Datowanie	Funkcja
1	ZASPY WIELKIE	2	18-21	53	starożytność		punkt osadniczy
2	ZASPY WIELKIE	3	18-21	58	starożytność wczesne średniowiecze nowożytność	X-XI w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada osada ślad osadniczy
3	ZASPY WIELKIE	6	18-21	61	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy punkt osadniczy
4	ZASPY WIELKIE	7	18-21	62	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy ślad osadniczy punkt osadniczy
5	ZASPY WIELKIE	21	18-21	78	późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy osada
6	ZASPY WIELKIE	20	18-21	77	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy osada
7	ZASPY WIELKIE	19	18-21	76	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada punkt osadniczy punkt osadniczy
8	ZASPY WIELKIE	9	18-21	64	późne średniowiecze nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy punkt osadniczy
9	ZASPY WIELKIE	10	18-21	65	starożytność późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	punkt osadniczy ślad osadniczy

					nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy
10	ZASPY WIELKIE	11	18-21	66	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy ślad osadniczy punkt osadniczy
11	ZASPY WIELKIE	12	18-21	67	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy punkt osadniczy ślad osadniczy
12	ZASPY WIELKIE	13	18-21	68	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy ślad osadniczy ślad osadniczy
13	ZASPY WIELKIE	14	18-21	70	kultura łużycka	IV-V w n.e.	osada
14	ZASPY WIELKIE	15	18-21	71	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy ślad osadniczy punkt osadniczy
15	ZASPY WIELKIE	18	18-21	75	starożytność późne średniowiecze nowożytność		ślad osadniczy ślad osadniczy punkt osadniczy
16	ZASPY WIELKIE	17	18-21	74	epoka kamienia(?) późne średniowiecze nowożytność	neolit(?) XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada ślad osadniczy punkt osadniczy
17	ZASPY WIELKIE	16	18-21	73	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy osada
18	SŁONINO	12	18-21	88	starożytność		ślad osadniczy
19	SŁONINO	10	18-21	86	epoka kamienia nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy punkt osadniczy
20	SŁONINO	13	18-21	89	kultura łużycka nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	osada ślad osadniczy
21	SŁONINO	14	18-21	90	epoka kamienia okres wpływów rzymskich(?)	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)(?)	ślad osadniczy osada
22	SŁONINO	15	18-21	91	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy ślad osadniczy ślad osadniczy
23	SŁONINO	16	18-21	92	kultura pomorska		osada
24	SŁONINO	9	18-21	85	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze	mezolit XIII-XV w n.e.	ślad osadniczy osada(?) ślad osadniczy
25	SŁONINO	3	18-21	79	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy ślad osadniczy ślad osadniczy
26	SŁONINO	4	18-21	80	późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	ślad osadniczy osada
27	SŁONINO	7	18-21	83	kultura łużycka	IV-V w n.e.	osada
28	SŁONINO	6	18-21	82	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze		ślad osadniczy punkt osadniczy ślad osadniczy
29	SŁONINO	17	19-21	1	okres wpływów rzymskich		ślad osadniczy
30	BUKÓWKO	2	19-21	16	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada ślad osadniczy osada
31	BUKÓWKO	4	19-21	18	starożytność		cmentarzysko(?)
32	BUKÓWKO	3	19-21	17	wczesne średniowiecze nowożytność		osada osada
33	BUKÓWKO	6	19-21	20	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		ślad osadniczy ślad osadniczy punkt osadniczy
34	BUKÓWKO	8	19-21	22	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		ślad osadniczy ślad osadniczy osada
35	BUKÓWKO	9	19-21	23	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		ślad osadniczy ślad osadniczy osada
36	BUKOWO	17	19-21	35	kultura łużycka nowożytność		ślad osadniczy ślad osadniczy

37	BUKOWO	18	19-21	36	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada osada punkt osadniczy osada
38	BUKOWO	13	19-21	31	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy osada
39	BUKOWO	11	19-21	29	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
40	BUKOWO	10	19-21	28	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy
41	BUKOWO	12	19-21	30	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
42	BUKOWO	15	19-21	33	starożytność		cmentarzysko
43	BUKOWO	14	19-21	32	starożytność		cmentarzysko
44	BUKOWO	16	19-21	34	starożytność		cmentarzysko
45	BUKOWO	9	19-21	27	starożytność		cmentarzysko
46	STOISŁAWICE	2	19-21	26	starożytność		cmentarzysko
47	STOISŁAWICE	1	19-21	25	starożytność		cmentarzysko
48	BUCZKI	8	18-22	22	kultura pomorska		osada
49	BUCZKI	7	18-22	21	okres wpływów rzymskich	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)	osada
50	BUCZKI	6	18-22	20	starożytność późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	osada(?) śląd osadniczy
51	BUCZKI	5	18-22	19	starożytność późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	osada punkt osadniczy
52	BUCZKI	4	18-22	18	starożytność		punkt osadniczy
53	BUCZKI	3(?)	18-22	17(?)	wczesne średniowiecze(?)		grodzisko(?)
54	BUCZKI	2	18-22	16	starożytność późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy
55	BUCZKI	1	18-22	15	późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy
56	POBĄDŹ	14	19-22	52	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy
57	POBĄDŹ	13	19-22	51	wczesne średniowiecze nowożytność	XI-XII w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
58	POBĄDŹ	12	19-22	50	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
59	POBĄDŹ	11	19-22	49	kultura pomorska(?) nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	osada punkt osadniczy
60	POBĄDŹ	10	19-22	48	kultura pomorska		punkt osadniczy
61	POBĄDŹ	9	19-22	47	starożytność wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada(?) śląd osadniczy punkt osadniczy punkt osadniczy
62	POBĄDŹ	3	19-22	41	późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
63	POBĄDŹ	4	19-22	42	kultura pomorska(?) nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy śląd osadniczy
64	POBĄDŹ	7	19-22	45	starożytność		osada
65	POBĄDŹ	8	19-22	46	kultura pomorska(?) wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada osada punkt osadniczy osada
66	POBĄDŹ	5	19-22	43	okres wpływów rzymskich(?)/starożytność wczesne średniowiecze nowożytność	XI-XII w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy śląd osadniczy

67	POBĄDŹ	6	19-22	44	okres wpływów rzymskich(?) nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	osada osada(?)
68	POBĄDŹ	15	19-22	53	kultura pomorska(?) nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy osada
69	POBĄDŹ	1	19-22	38	kultura pomorska nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy
70	POBĄDŹ	17	19-22	55	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy osada
71	POBĄDŹ	18	19-22	56	epoka kamienia (?)/starożytność nowożytność	neolit(?)/starożytność XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
72	TYCZEWO	5	19-22	18	starożytność wczesne średniowiecze późne średniowiecze	X-XII w n.e. XIII-XV w n.e.	osada śląd osadniczy śląd osadniczy
73	TYCZEWO	7	19-22	20	kultura pomorska		osada
74	TYCZEWO	9	19-22	22	kultura pomorska		osada
75	TYCZEWO	6	19-22	19	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy punkt osadniczy
76	TYCZEWO	8	19-22	21	epoka kamienia nowożytność	neolit(?) XV-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy
77	TYCZEWO	4	19-22	17	starożytność późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	osada(?) osada(?)
78	TYCZEWO	10	19-22	23	kultura pomorska nowożytność		osada(?) punkt osadniczy
79	TYCZEWO	11	19-22	24	późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
80	TYCZEWO	13	19-22	26	kultura pomorska(?) nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
81	TYCZEWO	14	19-22	27	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy punkt osadniczy
82	TYCZEWO	12	19-22	25	kultura pomorska(?) późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	osada śląd osadniczy
83	TYCZEWO	15	19-22	28	okres wpływów rzymskich(?)/starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada punkt osadniczy punkt osadniczy
84	TYCZEWO	1	19-22	16	kultura pomorska nowożytność	XVII-XVIII w n.e.	cmentarzysko ciałopalne punkt osadniczy
85	TYCZEWO	2	19-22	14	późne średniowiecze nowożytność	XV w n.e. XVII-XVIII w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
86	TYCZEWO	3	19-22	15	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVII-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
87	TYCZEWO	16	19-22	29	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy osada
88	TYCZEWO	18	19-22	31	kultura pomorska wczesne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XVI-XVIII w n.e.	osada śląd osadniczy osada
89	TYCZEWO	17	19-22	30	kultura pomorska(?) późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
90	TYCZEWO	21	19-22	34	kultura pomorska późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	punkt osadniczy śląd osadniczy
91	TYCZEWO	25	19-22	40	okres wpływów rzymskich(?)/starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	osada osada
92	TYCZEWO	20	19-22	33	starożytność nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
93	TYCZEWO	24	19-22	37	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
94	TYCZEWO	23	19-22	36	wczesne średniowiecze późne średniowiecze	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e.	śląd osadniczy punkt osadniczy
95	WELDKÓWKO*	1	19-22	8	późne średniowiecze	XIII-XV w n.e.	grodzisko
96	WELDKÓWKO	8	19-22	7	starożytność wczesne średniowiecze	XI-XIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy

					późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy osada
97	WEŁDKÓWKO	2	19-22	6	nowożytność		śląd osadniczy
98	WEŁDKÓWKO	7	19-22	5	starożytność nowożytność	XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy osada
99	WEŁDKÓWKO	4	19-22	2	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	XI-XIII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
100	WEŁDKÓWKO	6	19-22	4	późne średniowiecze nowożytność	XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy
101	WEŁDKÓWKO	5	19-22	3	starożytność późne średniowiecze nowożytność	XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	punkt osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
102	WEŁDKÓWKO	11	19-23	24	kultura pomorska		cmentarzysko
103	WEŁDKOWO	2	19-23	22	(?)		cmentarzysko
104	WEŁDKOWO	1	19-23	21	(?)		cmentarzysko
105	SMĘCINO	2	19-23	20	(?)		cmentarzysko
106	SMĘCINO	1	20-23	34	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
107	KOWALKI	34	20-23	25	epoka kamienia wczesne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
108	KOWALKI	33	20-23	24	epoka kamienia starożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy
109	KOWALKI	32	20-23	23	epoka kamienia starożytność nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
110	KOWALKI	35	20-23	26	epoka kamienia kultura łużycka nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
111	KOWALKI	30	20-23	21	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
112	KOWALKI	31	20-23	22	kultura pomorska		cmentarzysko
113	KOWALKI	28	20-23	19	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze		osada śląd osadniczy
114	KOWALKI	27	20-23	18	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
115	KOWALKI	29	20-23	20	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada osada osada
116	KOWALKI	24	20-23	15	kultura pomorska nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy
117	KOWALKI	25	20-23	16	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
118	KOWALKI	26	20-23	17	starożytność okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
119	KOWALKI	23	20-23	14	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
120	KOWALKI	22	20-23	13	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy osada
121	KOWALKI	21	20-23	12	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
122	KOWALKI	20	20-23	11	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
123	KOWALKI	19	20-23	10	epoka kamienia nowożytność	mezolit	śląd osadniczy osada

124	KOWALKI	18	20-23	9	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność	neolit	śląd osadniczy osada śląd osadniczy
125	KOWALKI	17	20-23	8	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
126	KOWALKI	16	20-23	7	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
127	KOWALKI	15	20-23	6	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
128	KOWALKI	14	20-23	5	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy osada
129	KOWALKI	12	20-23	3	epoka kamienia okres wpływów rzymskich późne średniowiecze		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
130	KOWALKI	13	20-23	4	kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy osada
131	KOWALKI	11	20-23	2	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
132	KOWALKI	10	20-23	1	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
133	KOWALKI	39	20-22	53	kultura pomorska nowożytność		osada śląd osadniczy
134	KOWALKI	47	20-22	61	kultura pomorska okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
135	KOWALKI	38	20-22	52	okres wpływów rzymskich nowożytność	wczesny okres wpływów rzymskich	punkt osadniczy śląd osadniczy
136	KOWALKI	37	20-22	51	kultura pomorska późne średniowiecze		osada śląd osadniczy
137	KOWALKI	41	20-22	55	kultura pomorska okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
138	KOWALKI	40	20-22	54	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy osada
139	KOWALKI	43	20-22	57	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
140	KOWALKI	45	20-22	59	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność	wczesny okres wpływów rzymskich	śmietnisko(?) śląd osadniczy
141	KOWALKI	48	20-22	62	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
142	KOWALKI	44	20-22	58	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
143	KOWALKI	49	20-22	63	kultura łużycka późne średniowiecze		osada śląd osadniczy
144	KOWALKI	50	20-22	64	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
145	KOWALKI	51	20-22	65	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
146	KOWALKI	46	20-22	60	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
147	KOWALKI	53	20-22	67	epoka kamienia		śląd osadniczy

					okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
148	KOWALKI	56	20-22	70	kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy punkt osadniczy punkt osadniczy
149	KOWALKI	55	20-22	69	kultura łużycka wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
150	KOWALKI	52	20-22	66	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
151	KOWALKI	54	20-22	68	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
152	KOWALKI	57	20-22	71	kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
153	KOWALKI	60	20-22	74	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
154	KOWALKI	61	20-22	75	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
155	KOWALKI	63	20-22	86	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
156	KOWALKI	2	20-22	77	wczesne średniowiecze		osada
157	KOWALKI*	1	20-22	76	okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich (III-V w n.e.)	cmentarzysko birtualne
158	KOWALKI	62	20-22	85	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
159	KOWALKI	3	20-22	78	kultura pomorska wczesne średniowiecze		osada śląd osadniczy
160	KOWALKI	59	20-22	73	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
161	KOWALKI	58	20-22	72	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
162	KOWALKI	66	20-22	89	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
163	KOWALKI	68	20-22	91	epoka kamienia okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
164	KOWALKI	67	20-22	90	starożytność		śląd osadniczy
165	KOWALKI	69	20-22	92	okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich	osada
166	KOWALKI	71	20-22	94	epoka kamienia kultura pomorska okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada osada osada
167	KOWALKI	70	20-22	93	kultura pomorska wczesne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy punkt osadniczy
168	KOWALKI	72	20-22	95	epoka kamienia kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
169	KOWALKI	73	20-22	96	kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
170	KOWALKI	74	20-22	97	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze		osada osada
171	WARNINO	49	20-22	48	kultura pomorska nowożytność		osada śląd osadniczy

172	WARNINO	50	20-22	49	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
173	WARNINO	47	20-22	46	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
174	WARNINO	48	20-22	47	epoka kamienia kultura pomorska okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada osada punkt osadniczy śląd osadniczy osada
175	WARNINO	35	20-22	34	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
176	WARNINO	40	20-22	39	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
177	WARNINO	32	20-22	31	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
178	WARNINO	31	20-22	30	wczesne średniowiecze(?) późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
179	WARNINO	33	20-22	32	kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
180	WARNINO	39	20-22	38	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich starożytność nowożytność	mezolit/ neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
181	WARNINO	46	20-22	45	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze		punkt osadniczy osada
182	WARNINO	45	20-22	44	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy śląd osadniczy
183	WARNINO	44	20-22	43	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze	późny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy
184	WARNINO	43	20-22	42	okres wpływów rzymskich		osada
185	WARNINO	41	20-22	40	kultura pomorska okres wpływów rzymskich		śląd osadniczy cmentarzysko(?)
186	WARNINO	42	20-22	41	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
187	WARNINO	37	20-22	36	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność	wczesny okres wpływów rzymskich	śląd osadniczy cmentarzysko(?) śląd osadniczy
188	WARNINO	36	20-22	35	kultura łużycka wczesne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
189	WARNINO	26	20-22	25	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy
190	WARNINO	28	20-22	27	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy

191	WARNINO	30	20-22	29	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada osada osada osada
192	WARNINO	27	20-22	26	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
193	WARNINO	24	20-22	23	kultura pomorska okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich	osada osada punkt osadniczy
194	WARNINO	25	20-22	24	okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich	osada
195	WARNINO	23	20-22	22	okres wpływów rzymskich starożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
196	WARNINO	22	20-22	21	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich	śląd osadniczy osada śląd osadniczy
197	WARNINO	19	20-22	18	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
198	WARNINO	16	20-22	13	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
199	WARNINO	38	20-22	37	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
200	WARNINO	10	20-22	7	epoka kamienia kultura łużycka(?) nowożytność	neolit	śląd osadniczy osada śląd osadniczy
201	WARNINO	9	20-22	6	epoka kamienia kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
202	WARNINO	7	20-22	4	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy śląd osadniczy
203	WARNINO	6	20-22	3	epoka kamienia kultura pomorska nowożytność	neolit	osada osada punkt osadniczy
204	WARNINO	4	20-22	1	epoka kamienia kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
205	WARNINO	5	20-22	2	epoka kamienia kultura pomorska okres wpływów rzymskich		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy
206	WARNINO	8	20-22	5	kultura pomorska nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
207	WARNINO	1	19-22	1	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	X-XII w n.e. XIII-XV w n.e. XVI-XVIII w n.e.	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
208	CZARNKOWO	17	20-22	106	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
209	CZARNKOWO	16	20-22	105	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
210	CZARNKOWO	18	20-22	107	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
211	CZARNKOWO	19	20-22	108	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
212	CZARNKOWO	14	20-22	103	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy

					nowożytność		osada
213	CZARNKOWO	15	20-22	104	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
214	CZARNKOWO	12	20-22	101	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
215	CZARNKOWO	13	20-22	102	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
216	CZARNKOWO	10	20-22	99	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
217	CZARNKOWO	9	20-22	98	kultura pomorska wczesne średniowiecze nowożytność		osada osada śląd osadniczy
218	CZARNKOWO	11	20-22	100	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
219	CZARNKOWO	32	20-22	129	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
220	CZARNKOWO	37	20-22	134	okres wpływów rzymskich starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
221	CZARNKOWO	36	20-22	133	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy osada
222	CZARNKOWO	35	20-22	132	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
223	CZARNKOWO	34	20-22	131	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
224	CZARNKOWO	33	20-22	130	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
225	CZARNKOWO	25	20-22	122	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
226	CZARNKOWO	28	20-22	125	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich		śląd osadniczy osada osada
227	CZARNKOWO	27	20-22	124	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
228	CZARNKOWO	26	20-22	123	epoka kamienia kultura pomorska okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy osada osada śląd osadniczy śląd osadniczy
229	CZARNKOWO	30	20-22	127	kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy osada
230	CZARNKOWO	29	20-22	126	okres wpływów rzymskich starożytność wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
231	CZARNKOWO	20	20-22	109	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
232	CZARNKOWO	21	20-22	118	kultura łużycka wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
233	CZARNKOWO	22	20-22	119	epoka kamienia późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy

					nowożytność		punkt osadniczy
234	CZARNKOWO	24	20-22	121	kultura pomorska wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
235	CZARNKOWO	23	20-22	120	kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
236	TYCHOWO	25	20-22	140	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada punkt osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
237	TYCHOWO	26	20-22	141	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
238	TYCHOWO	27	20-22	142	epoka kamienia kultura pomorska wczesne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
239	TYCHOWO	28	20-22	143	okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich	cmentarzysko
240	TYCHOWO	31	20-22	146	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	neolit późny okres wpływów rzymskich	śląd osadniczy osada punkt osadniczy punkt osadniczy punkt osadniczy
241	TYCHOWO	29	20-22	144	epoka kamienia kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
242	TYCHOWO	30	20-22	145	kultura łużycka nowożytność		osada śląd osadniczy
243	TYCHOWO	32	20-22	147	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
244	TYCHOWO	35	20-22	150	epoka kamienia nowożytność	neolit	śląd osadniczy punkt osadniczy
245	TYCHOWO	34	20-22	149	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
246	TYCHOWO	33	20-22	148	kultura pomorska nowożytność		osada śląd osadniczy
247	TYCHOWO	36	20-22	151	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
248	TYCHOWO	40	20-22	155	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada
249	TYCHOWO	42	20-22	157	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
250	TYCHOWO	43	20-22	158	kultura pomorska nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
251	TYCHOWO	49	20-22	164	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
252	TYCHOWO	48	20-22	163	epoka kamienia kultura pomorska nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
253	TYCHOWO	38	20-22	153	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
254	TYCHOWO	47	20-22	162	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
255	TYCHOWO	46	20-22	161	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
256	TYCHOWO	37	20-22	152	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
257	TYCHOWO	44	20-22	159	epoka kamienia starożytność nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy

258	TYCHOWO	4	20-21	17	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
259	TYCHOWO	3	20-21	16	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
260	TYCHOWO	8	20-21	22	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
261	TYCHOWO	9	20-21	23	kultura łużycka wczesne średniowiecze		osada śląd osadniczy
262	TYCHOWO	10	20-21	24	kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy
263	TYCHOWO	11	20-21	25	kultura łużycka okres wpływów rzymskich		osada osada
264	TYCHOWO	12	20-21	26	kultura łużycka nowożytność		osada osada
265	TYCHOWO	14	20-21	28	kultura pomorska okres wpływów rzymskich		śląd osadniczy śląd osadniczy
266	TYCHOWO	15	20-21	29	epoka kamienia kultura pomorska okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	osada osada osada śląd osadniczy
267	TYCHOWO	16	20-21	30	epoka kamienia kultura pomorska	mezolit / neolit	osada osada
268	TYCHOWO	17	20-21	31	epoka kamienia kultura pomorska nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
269	TYCHOWO	18	20-21	32	wczesne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy
270	TYCHOWO	19	20-21	33	epoka kamienia kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	osada śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
271	TYCHOWO	5	20-21	18	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
272	TYCHOWO	23	20-22	138	epoka kamienia kultura pomorska wczesne średniowiecze	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
273	TYCHOWO	22	20-22	137	kultura pomorska wczesne średniowiecze	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy
274	TYCHOWO	20	20-22	135	epoka kamienia kultura pomorska	neolit	śląd osadniczy osada
275	TYCHOWO	21	20-22	136	starożytność nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
276	TYCHOWO	24	20-22	139	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
277	TYCHOWO	50	21-22	1	epoka kamienia	neolit	śląd osadniczy
278	TRZEBISZYN	1	20-21	13	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy osada osada śląd osadniczy
279	TRZEBISZYN	2	20-21	14	epoka kamienia wczesne średniowiecze	VIII-IX w n.e.	śląd osadniczy osada
280	TRZEBISZYN	1	20-21	34	epoka kamienia nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy punkt osadniczy
281	TRZEBISZYN	2	20-21	35	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy osada
282	TRZEBISZYN	3	20-21	36	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
283	TRZEBISZYN	5	20-21	38	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
284	TRZEBISZYN	6	20-21	39	wczesne średniowiecze		śląd osadniczy
285	TRZEBISZYN	8	20-21	41	kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy

					nowożytność		śląd osadniczy
286	TRZEBISZYN	7	20-21	40	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
287	TRZEBISZYN	4	20-21	37	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
288	TRZEBISZYN	10	20-21	44	epoka kamienia kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy osada punkt osadniczy punkt osadniczy
289	TRZEBISZYN	11	20-21	45	kultura pomorska		osada
290	TRZEBISZYN	12	20-21	46	kultura pomorska późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy śląd osadniczy
291	KROSINKO	13	21-21	31	wczesne średniowiecze		śląd osadniczy
292	DRZONOWO B.	5	21-22	32	kultura pomorska nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
293	DRZONOWO B.	6	21-22	33	(?)		cmentarzysko
294	DRZONOWO B.	8	21-22	39	epoka kamienia późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
295	KIKOWO	30	21-22	31	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
296	KIKOWO	29	21-22	30	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
297	KIKOWO	28	21-22	29	epoka kamienia nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy
298	KIKOWO	27	21-22	28	okres wpływów rzymskich nowożytność		osada śląd osadniczy
299	KIKOWO	26	21-22	27	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
300	KIKOWO	25	21-22	26	epoka kamienia kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
301	KIKOWO	23	21-22	24	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
302	KIKOWO	24	21-22	25	kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
303	KIKOWO	20	21-22	21	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy osada
304	KIKOWO	19	21-22	20	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
305	KIKOWO	22	21-22	23	kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
306	KIKOWO	21	21-22	22	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
307	KIKOWO	18	21-22	19	okres wpływów rzymskich		osada
308	KIKOWO	17	21-22	18	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
309	KIKOWO	16	21-22	17	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
310	KIKOWO	15	21-22	16	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
311	KIKOWO	11	21-22	7	starożytność późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy

					nowożytność		śląd osadniczy
312	KIKOWO	10	21-22	6	wczesne średniowiecze		osada
313	KIKOWO	9	21-22	5	epoka kamienia kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
314	KIKOWO	8	21-22	4	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
315	KIKOWO	6	21-22	2	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
316	KIKOWO	7	21-22	3	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
317	KIKOWO	12	21-22	8	kultura łużycka wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
318	KIKOWO	14	21-22	10	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
319	ŻUKÓWEK	1	21-21	32	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
320	ŻUKÓWEK	3	21-21	34	epoka kamienia kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
321	ŻUKÓWEK	4	21-21	35	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
322	MOTARZYNO	12	21-21	37	epoka kamienia wczesne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
323	MOTARZYNO	11	21-21	36	okres wpływów rzymskich starożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
324	MOTARZYNO	15	21-21	40	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
325	MOTARZYNO	14	21-21	39	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
326	MOTARZYNO	17	21-21	42	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
327	MOTARZYNO	16	21-21	41	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
328	MOTARZYNO	19	21-21	44	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
329	MOTARZYNO	2	21-21	45	okres wpływów rzymskich okres wpływów rzymskich	wczesny okres wpływu rzymskich (kultura wielbarska) kultura oksywska	cmentarzysko cmentarzysko
330	MOTARZYNO	20	21-21	46	późne średniowiecze		śląd osadniczy
331	MOTARZYNO	18	21-21	43	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada punkt osadniczy śląd osadniczy
332	MOTARZYNO	21	21-21	47	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
333	MOTARZYNO	23	21-21	49	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
334	MOTARZYNO	26	21-21	52	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
335	MOTARZYNO	27	21-21	53	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
336	MOTARZYNO	40	21-21	75	późne średniowiecze		śląd osadniczy

					nowożytność		śląd osadniczy
337	MOTARZYNO	39	21-21	74	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
338	MOTARZYNO	38	21-21	73	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
339	MOTARZYNO	37	21-21	72	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
340	MOTARZYNO	36	21-21	71	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
341	MOTARZYNO	35	21-21	70	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
342	MOTARZYNO	34	21-21	69	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy osada
343	MOTARZYNO	33	21-21	68	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada osada osada
344	MOTARZYNO	32	21-21	67	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
345	MOTARZYNO	28	21-21	54	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
346	MOTARZYNO	29	21-21	55	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
347	MOTARZYNO	30	21-21	56	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
348	MOTARZYNO	25	21-21	51	wczesne średniowiecze		osada
349	MOTARZYNO	22	21-21	48	kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy punkt osadniczy osada śląd osadniczy osada
350	DOBLE	11	21-21	76	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
351	DOBLE	12	21-21	77	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
352	DOBLE	13	21-21	78	kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
353	DOBLE	14	21-21	79	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
354	DOBLE	15	21-21	80	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
355	DOBLE	16	21-21	81	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada osada punkt osadniczy
356	DOBLE	17	21-21	82	kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
357	DOBLE	19	21-21	84	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
358	DOBLE	20	21-21	85	epoka kamienia okres wpływów rzymskich późne średniowiecze		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
359	DOBLE	21	21-21	86	epoka kamienia okres wpływów		śląd osadniczy śląd osadniczy

					rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy śląd osadniczy
360	DOBLE	22	21-21	87	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
361	DOBLE	23	21-21	88	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
362	DOBLE	24	22-21	3	epoka kamienia kultura pomorska wczesne średniowiecze	mezolit	śląd osadniczy osada osada
363	DOBLE	25	22-21	4	epoka kamienia kultura pomorska nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy
364	DOBLE	26	22-21	5	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy osada
365	DOBLE	27	22-21	6	epoka kamienia kultura pomorska wczesne średniowiecze późne średniowiecze	mezolit	śląd osadniczy punkt osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy
366	DOBLE	28	22-21	7	epoka kamienia kultura łużycka wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy osada śląd osadniczy
367	DOBLE	29	22-21	8	epoka kamienia kultura pomorska		śląd osadniczy cmentarzysko
368	DOBLE	30	22-21	9	kultura pomorska nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy
369	DOBLE	34	22-21	13	późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy osada
370	DOBLE	32	22-21	11	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
371	DOBLE	36	22-21	15	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
372	DOBLE	37	22-21	16	późne średniowiecze nowożytność		punkt osadniczy śląd osadniczy
373	DOBLE	38	22-21	17	wczesne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy
374	NOWE DĘBNO	1	22-21	2	(?)		cmentarzysko
375	STARE DĘBNO	28	22-21	1	(?)		cmentarzysko
376	STARE DĘBNO*	2	21-21	101	późne średniowiecze	XIV-XV w n.e.	grodzisko
377	STARE DĘBNO	22	21-21	102	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada osada
378	STARE DĘBNO	23	21-21	103	późne średniowiecze nowożytność		osada osada
379	STARE DĘBNO	24	21-21	104	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
380	STARE DĘBNO	25	21-21	105	późne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy
381	STARE DĘBNO	21	22-20	88	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze	neolit	śląd osadniczy osada osada
382	STARE DĘBNO	26	21-21	106	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
383	STARE DĘBNO	27	21-21	107	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
384	DĘBNO	10	21-20	85	okres wpływów rzymskich okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska) późny okres wpływów	osada osada osada

						rzymskich (grupa dębczyńska)	
385	DĘBNO	12	21-20	87	kultura łużycka późne średniowiecze		cmentarzysko osada(?)
386	DĘBNO	11	21-20	86	kultura łużycka okres wpływów rzymskich	IV/V epoka brązu wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)	osada osada
387	DĘBNO	13	21-20	88	kultura pomorska(?) późne średniowiecze		osada osada
388	DĘBNO	14	21-20	89	kultura łużycka	okres halsztacki(?)	osada(?) cmentarzysko(?)
389	DĘBNO	15	21-20	90	okres wpływów rzymskich okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska) późny okres wpływów rzymskich (grupa dębczyńska)	osada osada osada
390	STARE DĘBNO	9	22-20	82	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze	późny okres wpływów rzymskich (III-V w n.e.) (grupa dębczyńska)	osada osada ślad osadniczy
391	STARE DĘBNO	15	22-20	83	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze		osada osada
392	STARE DĘBNO	16	22-20	84	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	późny okres wpływów rzymskich (III-V w n.e.) (grupa dębczyńska)	osada osada
393	STARE DĘBNO	17	22-20	85	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze		ślad osadniczy ślad osadniczy
394	STARE DĘBNO	20	22-20	87	kultura łużycka		osada(?)
395	STARE DĘBNO	19	22-20	86	okres wpływów rzymskich		ślad osadniczy
396	PODBORSKO	1	20-21	1	epoka kamienia	neolit (kultura ceramiki sznurowej)	ślad osadniczy
397	RUDNO	1	22-20	81	kultura łużycka okres wpływów rzymskich	I w p.n.e.- I w n.e. (kultura oksywska)	osada osada
398	RUDNO	6	22-21	42	(?)		cmentarzysko
399	RUDNO	5	22-21	41	(?)		cmentarzysko
400	RUDNO	4	22-21	40	(?)		cmentarzysko(?)
401	RUDNO	3	22-21	39	(?)		cmentarzysko
402	RUDNO	2	22-21	38	(?)		cmentarzysko
403	RUDNO	1	22-21	37	(?)		cmentarzysko
404	TRZEBIEC	1	21-20	84	okres wpływów rzymskich		osada
405	TRZEBIEC	13	21-21	9	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada ślad osadniczy ślad osadniczy
406	TRZEBIEC	12	21-21	8	kultura łużycka okres wpływów rzymskich nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	ślad osadniczy osada ślad osadniczy

407	TRZEBIEC	11	21-21	7	kultura łużycka okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich	śląd osadniczy osada
408	TRZEBIEC	10	21-21	6	okres wpływów rzymskich	późny okres wpływów rzymskich	osada
409	TRZEBIEC	6	21-21	2	okres wpływów rzymskich nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy
410	TRZEBIEC	5	21-21	1	okres wpływów rzymskich nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy
411	TRZEBIEC	7	21-21	3	epoka kamienia okres wpływów rzymskich nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	śląd osadniczy osada śląd osadniczy
412	TRZEBIEC	9	21-21	5	okres wpływów rzymskich nowożytność	późny okres wpływów rzymskich	osada śląd osadniczy
413	TRZEBIEC	8	21-21	4	kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy śląd osadniczy
414	SADKOWO	21	21-21	30	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
415	SADKOWO	5	21-21	10	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
416	SADKOWO	6	21-21	11	wczesne średniowiecze nowożytność		osada punkt osadniczy
417	SADKOWO	7	21-21	12	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
418	SADKOWO	8	21-21	13	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
419	SADKOWO	14	21-21	19	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
420	SADKOWO	20	21-21	29	późne średniowiecze		śląd osadniczy
421	SADKOWO	15	21-21	20	epoka kamienia okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada śląd osadniczy osada
422	SADKOWO	13	21-21	18	wczesne średniowiecze nowożytność		osada osada
423	SADKOWO	11	21-21	16	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
424	SADKOWO	10	21-21	15	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
425	SADKOWO	12	21-21	17	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
426	SADKOWO	18	21-21	23	epoka kamienia nowożytność	mezolit	śląd osadniczy punkt osadniczy
427	SADKOWO	1	20-21	47	epoka kamienia nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
428	LIŚNICA	1	20-21	48	kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
429	LIŚNICA	4	20-21	51	epoka kamienia wczesne średniowiecze		osada osada

					nowożytność		śląd osadniczy
430	LIŚNICA	3	20-21	50	wczesne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy
431	LIŚNICA	2	20-21	49	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
432	BORZYSŁAW	2	20-21	2	epoka kamienia		śląd osadniczy
433	BORZYSŁAW	3	20-21	3	okres wpływów rzymskich nowożytność		śląd osadniczy osada
434	BORZYSŁAW	4	20-21	4	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
435	BORZYSŁAW	11	20-21	12	wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
436	BORZYSŁAW	9	20-21	10	epoka kamienia nowożytność	neolit	śląd osadniczy osada
437	BORZYSŁAW	8	20-21	9	późne średniowiecze		śląd osadniczy
438	BORZYSŁAW	7	20-21	8	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
439	BORZYSŁAW	6	20-21	7	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada punkt osadniczy
440	BORZYSŁAW	5	20-21	6	wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
441	SKARSZEWICE	1	19-21	84	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
442	MODROLAS	15	19-21	75	późne średniowiecze nowożytność		osada osada
443	MODROLAS	14	19-21	74	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
444	MODROLAS	16	19-21	76	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
445	MODROLAS	13	19-21	73	starożytność kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy osada
446	MODROLAS	8	19-21	68	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
447	MODROLAS	9	19-21	69	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
448	MODROLAS	7	19-21	67	epoka kamienia kultura łużycka		śląd osadniczy osada
449	MODROLAS	6	19-21	66	kultura łużycka		osada
450	MODROLAS	5	19-21	65	epoka kamienia/epoka brązu kultura łużycka okres wpływów rzymskich	neolit /epoka brązu	śląd osadniczy osada śląd osadniczy
451	MODROLAS	4	19-21	64	kultura łużycka		punkt osadniczy
452	MODROLAS	10	19-21	70	starożytność nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
453	MODROLAS	11	19-21	71	epoka kamienia kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
454	MODROLAS	12	19-21	72	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
455	MODROLAS	18	19-21	78	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
456	RETOWO	1	19-21	45	(?)		grodzisko(?)
457	RETOWO	19	19-21	63	wczesne średniowiecze nowożytność		osada śląd osadniczy
458	RETOWO	16	19-21	60	starożytność późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
459	RETOWO	15	19-21	59	kultura pomorska starożytność nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy

460	RETOWO	18	19-21	62	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
461	RETOWO	17	19-21	61	epoka kamienia kultura łużycka późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
462	RETOWO	11	19-21	55	epoka kamienia starożytność późne średniowiecze nowożytność	neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy osada
463	RETOWO	10	19-21	54	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy osada
464	RETOWO	13	19-21	57	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
465	RETOWO	14	19-21	58	epoka kamienia późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy osada
466	RETOWO	12	19-21	56	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
467	RETOWO	5	19-21	49	późne średniowiecze		śląd osadniczy
468	RETOWO	7	19-21	51	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
469	RETOWO	9	19-21	53	epoka kamienia okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada osada śląd osadniczy
470	RETOWO	8	19-21	52	kultura łużycka wczesne średniowiecze		śląd osadniczy osada
471	RETOWO	6	19-21	50	okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
472	RETOWO	3	19-21	47	epoka kamienia kultura łużycka okres wpływów rzymskich wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność	mezolit / neolit	śląd osadniczy śląd osadniczy osada osada śląd osadniczy śląd osadniczy
473	RETOWO	2	19-21	46	okres wpływów rzymskich starożytność wczesne średniowiecze		osada śląd osadniczy śląd osadniczy
474	DOBROWO	30	19-21	15	wczesne średniowiecze		śląd osadniczy
475	DOBROWO	29	19-21	14	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy osada
476	DOBROWO	28	19-21	13	epoka kamienia wczesne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy
477	DOBROWO	27	19-21	12	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy osada
478	DOBROWO	26	19-21	11	kultura łużycka nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
479	DOBROWO	25	19-21	10	starożytność nowożytność		śląd osadniczy osada
480	DOBROWO	17	19-21	2	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy
481	DOBROWO	18	19-21	3	późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy punkt osadniczy
482	DOBROWO	22	19-21	7	epoka kamienia kultura łużycka wczesne średniowiecze	mezolit	śląd osadniczy śląd osadniczy osada
483	DOBROWO	23	19-21	8	wczesne średniowiecze		osada
484	DOBROWO	21	19-21	6	epoka kamienia		śląd osadniczy
485	DOBROWO	19	19-21	4	kultura pomorska		śląd osadniczy

486	DOBROWO	13	19-20	6	okres wpływów rzymskich		osada
487	DOBROWO	14	19-20	7	epoka kamienia okres wpływów rzymskich	neolit (kultura pucharów lejkowatych) wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)	osada osada
488	DOBROWO	9	19-20	4	wczesne średniowiecze(?)		osada
489	DOBROWO	16	19-20	8	okres wpływów rzymskich	wczesny okres wpływów rzymskich B2 (kultura wielbarska)	cmentarzysko
490	DOBROWO	1	19-20	3	kultura pomorska wczesne średniowiecze	okres halsztacki D/okres lateński 2 poł. IX w n.e.	cmentarzysko osada
491	SŁAWOMIERZ	1	21-20	75	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		śląd osadniczy śląd osadniczy
492	SŁAWOMIERZ	2	21-20	76	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	późny okres wpływów rzymskich (grupa dębczyńska)	osada osada
493	DOBRÓWKO	4	19-20	12	okres wpływów rzymskich		osada
494	DOBRÓWKO	5	19-20	13	wczesne średniowiecze		osada
495	DOBRÓWKO	6	19-20	14	wczesne średniowiecze	IX-X w n.e.	osada
496	DOBRÓWKO	12	19-20	9	epoka kamienia	neolit	osada
497	DOBRÓWKO	2	19-20	10	wczesne średniowiecze	XII-XIV w n.e.	osada
498	DOBRÓWKO	7	19-20	15	wczesne średniowiecze	VIII-IX w n.e.	osada
499	DOBRÓWKO	3	19-20	11	wczesne średniowiecze		osada(?)
500	DOBRÓWKO	8	19-20	16	wczesne średniowiecze(?)		cmentarzysko(?)
501	DZIĘCIOŁOWO	1	20-23	27	epoka kamienia wczesne średniowiecze późne średniowiecze nowożytność		śląd osadniczy śląd osadniczy śląd osadniczy punkt osadniczy
502	OSÓWKO	1	20-20	4	kultura łużycka	okres halsztacki C/D	osada
503	OSÓWKO	3	20-20	5	kultura łużycka	okres halsztacki C/D	cmentarzysko
504	OSÓWKO	4	20-20	6	późne średniowiecze		osada
505	OSÓWKO	7	20-20	7	kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)	osada osada osada
506	OSÓWKO	9	20-20	9	wczesne średniowiecze		osada
507	OSÓWKO	12	20-20	10	wczesne średniowiecze		osada
508	OSÓWKO	8	20-20	8	późne średniowiecze		osada
509	OSÓWKO	13	20-20	11	wczesne średniowiecze		osada
510	OSÓWKO	13	21-20	66	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		osada osada
511	OSÓWKO		21-20	74	epoka kamienia	neolit	śląd osadniczy
512	OSÓWKO		21-20	73	epoka kamienia	neolit (kultura ceramiki sznurowej)	śląd osadniczy
513	OSÓWKO	11	21-20	65	kultura łużycka późne średniowiecze		osada osada
514	OSÓWKO	26	21-20	71	kultura pomorska(?)		cmentarzysko

515	OSÓWKO	22	21-20	70	(?)		śląd osadniczy
516	OSÓWKO	10	21-20	69	(?)		cmentarzysko
517	OSÓWKO	9	21-20	68	(?)		osada(?)
518	OSÓWKO		21-20	72	kultura pomorska		cmentarzysko
519	OSÓWKO	2	21-20	62	kultura łużycka wczesne średniowiecze	VII-VIII w n.e.	osada osada
520	OSÓWKO	5	21-20	63	wczesne średniowiecze	XI-XII w n.e.	osada
521	OSÓWKO	6	21-20	64	kultura łużycka późne średniowiecze		osada osada
522	OSÓWKO	2	21-20	67	(?)		osada
523	WICEWO	6	21-20	82	kultura łużycka okres lateński/wczesny okres wpływów rzymskich	kultura oksywska	cmentarzysko (?) cmentarzysko (?)
524	WICEWO	5	21-20	81	kultura łużycka okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	późny okres wpływów rzymskich (grupa dębczyńska)	osada osada osada
525	WICEWO	4	21-20	80	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	kultura oksywska	osada osada
526	WICEWO	3	21-20	79	kultura łużycka		cmentarzysko (?)
527	WICEWO	2	21-20	78	wczesne średniowiecze późne średniowiecze		osada osada
528	WICEWO	1	21-20	77	okres wpływów rzymskich późne średniowiecze	wczesny okres wpływów rzymskich (kultura wielbarska)	osada osada

*** stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków**

Kowalki, stanowisko 1 (AZP 20-22/76); decyzja nr 830 z dnia 29.05.1971 r.

Stare Dębno, stanowisko 2 (AZP 21-21/101); decyzja nr 636 z dnia 11.11.1967 r.

Weldkówko, stanowisko 1 (AZP 19-22/8); decyzja nr 637/A z dnia 11.11.1967 r.

ILUSTRACJE

KOŚCIOŁY PÓŻNOŚREDNIOWIECZNE

Tychowo – kościół, część zachodnia (XV w.)

Bukówko – kościół (XV/XVI w.)
KOŚCIOŁY RYGLOWE

Kowalki – kościół (bud. XVI, przeb. XVIII i XIX w.)

Stare Dębno – kościół (1643 r., przeb. XIX w.)

Tyczewo – kościół (1681 r., rem. pocz. XX w.)

Motarzyn – kościół (1683 r., rozb. XIX w.)

Dobrowo – kościół (XIX w.)

Tychowo – kościół, część wschodnia (XV w.)

KOŚCIOŁY NEOSTYLOWE

Kikowo – kościół (1847 r.)

Wicewo – kościół (1869 r.)
DWORY I PAŁACE

Dobrowo – pałac (2 poł. XIX w.)

Smęcino – pałac (1854-56)

Bukówko – pałac (kon. XIX w.)

Kikowo – dwór (kon. XIX w.)
PARKI PODWORSKIE

Smęcino – park pałacowy (poł. XIX w.)

Tyczewo – park dworski (1 poł. XIX w.)

ZESPOŁY FOLWARCZNE

Kikowo – spichlerz (kon. XIX w.)

Tyczewo – stajnia i obora (2 poł. XIX – I. 30. XX w.)

CMENTARZE - UPAMIĘTNIEŃ

Tychowo – cmentarz komunalny, głaz Trygław

Bukówko – upamiętnienie IWS